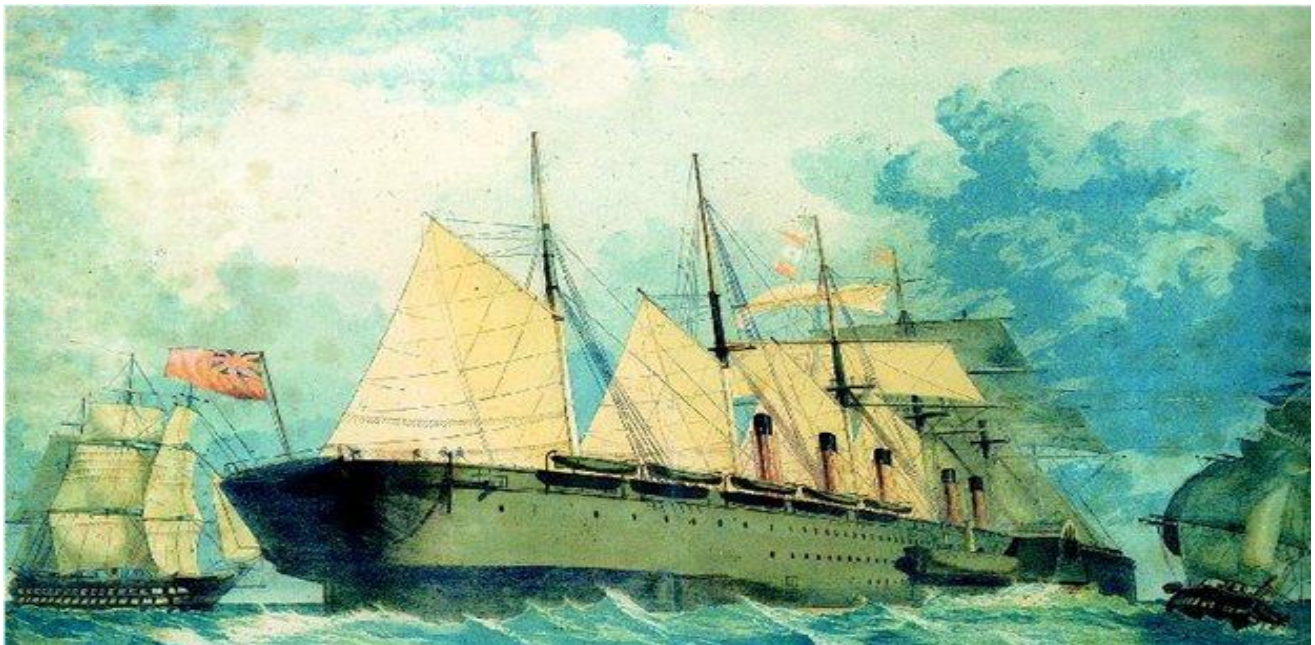

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ο *Μέγας Ανατολικός* του Ανδρέα Εμπειρικού:
μια απόπειρα ψυχαναλυτικής ανάγνωσης

Όνομα:

Μπότζιου Γεωργία

Επόπτρια:

Αναπληρώτρια καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας Αθηνά Βογιατζόγλου

Ιωάννινα, Μάιος 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
<u>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</u>	7
❖ Η συνάντηση λογοτεχνίας – ψυχανάλυσης στον <i>Μεγάλο Ανατολικό</i>	7
❖ Υπερρεαλιστής και ψυχαναλυτής: Ο Εμπειρικός ως ποιητής και πεζογράφος.....	12
<u>ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</u>	23
Υποδοχή και κριτική πρόσληψη του <i>Μεγάλου Ανατολικού</i>	23
<u>ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</u>	31
Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ <i>ΜΕΓΑΛΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ</i> : «Διότι τίποτε άλλο δεν έχει σημασίαν από την ηδονήν που συνεχώς ογκούται και αυξάνει.....	31
❖ Πορνογραφία ή ελευθεριάζων μυθιστόρημα;	39

<u>ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</u>	46
I. Η αξιοποίηση κεντρικών ψυχαναλυτικών εννοιών στον <i>Μεγάλο Ανατολικό</i>	46
i. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα.....	51
ii. Σύμπλεγμα ευνουχισμού και φθόνος του πέους.....	59
iii. Αιμομιξία.....	64
iv. Ναρκισσισμός.....	67
v. Παιδιά και σεξουαλικότητα.....	70
vi. Οι ηδονοβλεψίες του υπερωκεανίου.....	74
vii. Η <i>αρχέγονη σκηνή</i>	77
II. Ο πεζογραφικός και ο επιστημονικός λόγος του Εμπειρικού: προσπάθεια σύγκρισης.....	80
Συμπεράσματα.....	85
Βιβλιογραφία.....	89

*«πάρε τη λέξη μου ... δώσε μου το χέρι σου»
(Ενδοχώρα, «Ο πλόκαμος της Αλταμίρας»)*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι μια απόπειρα ψυχαναλυτικής προσέγγισης του μυθιστορήματος του Ανδρέα Εμπειρικού, *Μέγας Ανατολικός*, ενός έργου το οποίο ο ποιητής – πεζογράφος, δε σταμάτησε έως το τέλος της ζωής του να επεξεργάζεται. Η βασική περίοδος συγγραφής τοποθετείται μεταξύ του 1945 και 1951, ωστόσο η ενασχόληση εξακολουθεί μέχρι και το 1970, λίγα χρόνια μόλις πριν τον θάνατό του.¹

Εκ πρώτης όψεως το έργο μοιάζει πορνογραφικό λόγω του ελευθεριάζοντος ύφους και του αντισυμβατικού περιεχομένου του, ωστόσο εκπηγάζει από μια επιστημονική θεωρία -τη φροϋδική ψυχανάλυση- μέσω της οποίας θα επιχειρηθεί εν τέλει η προσέγγιση και η ανάγνωσή του. Επιπλέον, θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση των όρων της πρόσληψής του -και, ενίοτε, της παρερμηνείας του- από την κριτική.

Η ψυχανάλυση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα «φιλοσοφικό – παιδαγωγικό κείμενο» και παράλληλα «*δε θα πρέπει να παραγνωριστεί το γεγονός ότι η συμμετοχή της ψυχανάλυσης στα παιδαγωγικά ζητήματα {...} συμβολοποιεί κατ' αρχάς το φροϋδισμό ως θεωρητικό εγχείρημα και τον εντάσσει σε μια σειρά μεθοδολογικών και επιστημονικών κρίσεων που αφορούν στους όρους αποδοχής του.*»² Αξίζει παράλληλα να σημειωθεί ότι: «*η λογοτεχνική ανάλυση όπως και η ψυχ-ανάλυση συγκροτούν ένα άνοιγμα που δημιουργείται πάνω στο κειμενικό πεδίο όπως και στο ψυχικό πεδίο. Η ανάλυση λειτουργεί ως η “άλλη σκηνή” για το παιχνίδι των σημαινόντων, των σημαινομένων και των λογοτεχνικών κατασκευών.*»³

---

¹ Ο Γιατρομανωλάκης αναφέρει τις τρεις φάσεις τις οποίες το έργο διανύει:

«1^η φάση 1945 – 1951 γραφή της ΠΡΟΜ

2^η φάση 1951 – 1962 διεύρυνση και επεξεργασία της ΠΡΟΜ

3^η φάση 1962 – 1970 “αντιγραφή” της ΤΟΜ και παράλληλη δακτυλογράφησή της»,

όπου ΠΡΟΜ = Πρώτη Ολοκληρωμένη Μορφή και

ΤΟΜ = Τελική Ολοκληρωμένη Μορφή, στο

Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 54.

² Ο. π, σ. 38.δ

³ Δ. Αναγνωστοπούλου – Θ. Τζαβάρας, *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συναΐψεις, Αθήνα 2006, σ. 7.

Ακολουθεί λοιπόν μια πραγμάτευση που περιλαμβάνει την συμπλοκή των δυο πεδίων, του ψυχαναλυτικού από τη μία και του λογοτεχνικού από την άλλη, συμπλοκή η οποία δύναται να δημιουργήσει έναν συγκεκριμένο τρόπο ανάγνωσης του ογκωδέστατου αυτού μυθιστορήματος μια ψυχαναλυτική “ματιά” που μπορεί κάλλιστα εξάλλου να δικαιολογηθεί από την ίδια την εργασία του συγγραφέα ως ψυχαναλυτή στην παραγμένη ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του '30.

Για την εκπόνηση της εργασίας αυτής οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επόπτρια καθηγήτριά μου, κυρία Αθηνά Βογιατζόγλου, η οποία με κατηύθυνε με σημαντικές παρατηρήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής, όπως και στον κύριο Γιάννη Παπαθεοδώρου για τις ιδιαίτερες χρήσιμες συμβουλές τους. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον κύριο Δημήτρη Καργιώτη, την κυρία Γεωργία Λαδογιάννη, τον κύριο Τάκη Καγιαλή, τον κύριο Κων/νο Σιώμο, διοικητικό υπάλληλο της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων αλλά και τον κύριο Στάθη Παπασταθόπουλο – επίκουρο καθηγητή του τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, ο οποίος με στήριξε με πολύτιμες συμβουλές. Δε θα μπορούσα, τέλος, να παραλείψω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την οικογένειά μου για την στήριξη που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια των σπουδών μου όπως επίσης και τους συμφοιτητές μου για την όμορφη οικογένεια που καταφέραμε να δημιουργήσουμε.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

❖ Η συνάντηση λογοτεχνίας – ψυχανάλυσης στον Μεγάλο Ανατολικό

«Είναι τα βλέφαρά μου διάφανες αυλαίες
όταν τ' ανοίγω βλέπω εμπρός μου ό, τι κι αν τύχει
όταν τα κλείνω βλέπω εμπρός μου ό, τι ποθώ»
(Ενδοχώρα, «Πουλιά του Προύθου»)

Η συγκεκριμένη εργασία εστιάζει στην εισχώρηση της ψυχανάλυσης σε ολόκληρο το φάσμα του μυθιστορήματος *Μέγας Ανατολικός*. Πρόκειται για μια προσπάθεια ψυχαναλυτικής προσέγγισης του ερωτισμού του έργου, η περίπτωση του οποίου είναι ιδιαίζουσα, καθώς δε θα ήταν επίφοβο να υποστηρίξει κανείς πως από την αρχή του μέχρι και το τέλος είναι σε θέση να διαβαστεί είτε ως μια μεγάλη ψυχαναλυτική μελέτη στην οποία ένα συγκεκριμένο άτομο – ο συγγραφέας υπόκειται σε ανάλυση, είτε ως μελέτη περιπτώσεων πολλών διαφορετικών τύπων ατόμων.

Ο Εμπειρικός κλείνει το ιατρείο του τον Απρίλιο του 1951. Απ' την άλλη, η συγγραφή του *Μεγάλου Ανατολικού* ξεκινά απ' το 1945 και φτάνει έως το τέλος της ζωής του. Προ του μυθιστορήματος αυτού, η λογοτεχνική παραγωγή του συγγραφέα συγκροτείται κυρίως από ποιήματα με λίγα δείγματα πεζών – συμπεριλαμβανομένης της σειράς διηγημάτων με τίτλο *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* και της νουβέλας *Αργώ ή πλους αεροστάτου*. Επομένως το γεγονός της αφοσίωσής του από ένα σημείο και έπειτα στο οκτάτομό του έργο σε συνδυασμό πάντα με την αποχώρησή του από τα ψυχαναλυτικά του καθήκοντα,⁴ θα μπορούσε από μόνο του να προβληματίσει. Ναι μεν αποφασίζει να τελειώσει σε τυπικό επίπεδο με την ψυχαναλυτική του ιδιότητα, πλην

⁴ Αποχώρηση άμεσα συνδεδεμένη με την στροφή του στην λογοτεχνία – κάτι που προκύπτει από το ότι ουδέποτε σταμάτησε την ενασχόλησή του με τα ψυχαναλυτικά “πράγματα”, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Μέχρι το τέλος της ζωής του ενδιαφερόταν τόσο για την θεωρία και την ψυχαναλυτική βιβλιογραφία, όσο και για την συγγραφή σχετικών δοκιμών υπό τη μορφή διαλέξεων ή και για την επίσημη παραμονή του στους αναγνωρισμένους ψυχαναλυτικούς κύκλους.

όμως, μήπως συνεχίζει ξεκάθαρα και αποφασιστικά σε ουσιαστικό επίπεδο να ασχολείται με την ψυχανάλυση μέσω του τελευταίου δημιουργήματος του;

Μία απορία που εκφράζεται απ' τον Αλ. Αργυρίου στο αφιέρωμα του περιοδικού *Χάρτης* μοιάζει ιδιαίτερα εύλογη: «για ποιο λόγο ο ποιητής Ανδρέας Εμπειρικός οδηγήθηκε στην πεζογραφία την οποία ξεκίνησε με μικρής έκτασης κείμενα και αμέσως έπειτα σε πολύ εκτενή; Μήπως, για την απάντηση, δεν μας αρκεί ο υπερρεαλισμός του αλλά μας χρειάζεται και η ψυχαναλυτική του δραστηριότητα; Και μήπως από πλησμονή και είδος υλικού του χρειάστηκε η έκταση και οι δυνατότητες που του παρείχε η πεζογραφία;»⁵

Μέχρι και την Αργώ τόσο οι αναφορές, όσο και η χρησιμοποίηση της ψυχανάλυσης δεν είναι δεδομένα.⁶ Στον *Μεγάλο Ανατολικό* όμως, όπως και στην συλλογή *Τα χαιμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*, τα σημεία που μπορούν να ερμηνευθούν ψυχαναλυτικά είναι πολλά. Η ψυχανάλυση εδρεύει μέσα σ' αυτά με συντριπτική προφανώς υπεροχή στον *Μεγάλο Ανατολικό*, όπου ακόμη και το λεξιλόγιο είναι φανερά όμοιο με εκείνο των ψυχαναλυτικών δοκιμίων του Εμπειρικού. Μέχρι και την περίοδο της *Αργούς* τα “ψυχαναλυτικά” ίχνη είναι ελάχιστα και εντελώς διασκορπισμένα. Με το μυθιστόρημα – έργο ζωής του όμως, ο Εμπειρικός διανύει μια νέα περίοδο στην οποία ο συνδυασμός ψυχανάλυσης και λογοτεχνικής παραγωγής θα αποβεί μέγιστη ανάγκη και φροντίδα που θα διαρκέσει μέχρι και τον θάνατό του.

⁵ Αλ. Αργυρίου, «Ανδρέας Εμπειρικός: Ποιητής και/ή πεζογράφος;», *Χάρτης*, ό. π, σ. 647.

Παράλληλα ο Θ. Τζαβάρας προλογίζοντας το βιβλίο της Δ. Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, (Υψιλον, Αθήνα 1990) αναφέρει πως «ως ιστοριογράφος, ανεζήτησα τα γεγονότα που χαρακτήρισαν την ψυχαναλυτική ζωή του Α. Εμπειρικού αλλά και τη ζωή του ως ποιητή και βρέθηκα σε δυσκολία να εξηγήσω τη διακοπή της ψυχαναλυτικής του δραστηριότητας, έστω και αν κατέγραψα τα γεγονότα και τις αφορμές που τον οδήγησαν στην πράξη της παραίτησής του από την κλινική. Όλοι άλλωστε φαίνεται να συμφωνούν με την κοινωνιογενή αυτή ερμηνεία, έτσι όπως καταγράφεται στο ανά χείρας δοκίμιο. Ο μόνος που διατύπωσε, κατά τη διάρκεια των ερευνών μου, μία διαφορετική άποψη, υπήρξε ο Γιάννης Τσαρούχης, που σε σχετική μας συζήτηση (περίπου το 1970) υποστήριξε ότι “μην ψάχνεις για κοινωνικές ή αστυνομικές εξηγήσεις στο γιατί ο Εμπειρικός έπαυσε να είναι ψυχαναλυτής. Απλά τον κέρδισε η ποίηση...” Πως μπορεί ένας ψυχαναλυτής να κερδηθεί από την ποίηση; Τι μπορεί να σημαίνει το υπονοούμενο εδώ πρωτείο της ποίησης επί της ψυχανάλυσης; Εκτός εάν δεν πρόκειται για παραίτηση, εγκατάλειψη ή διαμάχη και νίκης της ποίησης επί της ψυχανάλυσης, αλλά για μια συνέχιση της ψυχαναλυτικής πορείας του Ανδρέα Εμπειρικού μέσω της ποίησής του», σ. 11.

⁶ Στη συλλογή *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία* (Άγρα, Αθήνα 1991), ο Νεοπτόλεμος Α' θυμάται τις εμπειρίες του την εποχή που υπήρξε νοσηλευόμενος σε φρενοκομείο, αλλά περισσότερο απ' όλα δε μπορεί να ξεχάσει τον γιατρό του. «Σε αυτό το ίδρυμα, πλην ολίγων εξαιρέσεων, οι ιατροί ήσαν λογικοί, αλλά ηλίθιοι – δηλαδή ευρίσκοντο ψυχικώς σε πολύ κατώτερη βαθμίδα από πολλούς τρελλούς». Η πιο μεγάλη εξαίρεση εκεί μέσα, ήτο ο άνθρωπος που με έσωσε – ο οποίος, άλλωστε, δεν ήτο κοινός ψυχίατρος, αλλά ψυχοαναλυτής, και μάλιστα ψυχοαναλυτής ευφάνταστος, όπως αποδεικνύουν όλες οι ερμηνείες του, καθώς και τα λογοτεχνικά του έργα.» σ. 154.

Οι σχέσεις της ψυχανάλυσης με τη λογοτεχνία είναι ένα ζήτημα το οποίο απασχόλησε και τον ίδιο τον Φρόυντ, ο οποίος παρομοίασε την καλλιτεχνική δημιουργία με τα παιχνίδια των παιδιών: «ο ποιητής κάνει λοιπόν το ίδιο όπως και το παιδί που παίζει. Δημιουργεί ένα φανταστικό κόσμο, που τον παίρνει πολύ σοβαρά, δηλ. τον στολίζει με μεγάλη ποσότητα δυνατής συγκίνησης και τον ξεχωρίζει καθαρά από την πραγματικότητα.»⁷

Σύμφωνα επίσης με τον ίδιο «υπάρχει πραγματικά ένας δρόμος από τη φαντασία πίσω στη πραγματικότητα κι αυτός είναι η τέχνη. Ο καλλιτέχνης έχει κι αυτός μια εσωστρεφή διάθεση και δεν απέχει πολύ για να γίνει νευρωτικός {...} αποστρέφεται από την πραγματικότητα και διοχετεύει όλο το ενδιαφέρον του, όπως και όλο το λίμπιντο στην πραγματοποίηση των επιθυμιών του στη ζωή της φαντασίας.»⁸ Δημιουργείται λοιπόν ένας ιδανικός κόσμος στη σφαίρα της μη πραγματικότητας και στις περισσότερες των περιπτώσεων ο καλλιτέχνης εισβάλλει με όλο του το είναι. Είναι χαρακτηριστικό το ότι ο Εμπειρικός ολοκληρώνει στα 1951 την πρώτη γραφή του *Μεγάλου Ανατολικού*, χρονιά στη διάρκεια της οποίας θα κλείσει το ιατρείο του και θα παρουσιάσει συμπτώματα μεγάλης θλίψης – θλίψη που θα φτάσει στα όρια της κατάθλιψης.⁹

Στη συζήτηση της Θεσσαλονίκης, ο Εμπειρικός ανέφερε ότι «αντλεί η ποίηση από κάπου αλλού – ακόμη και η συμβατική ποίηση – πόσον μάλλον η υπερρεαλιστική. Χρειάζεται όμως η διάνοησις δια να σας αναπτύξω την θεωρία που αναπτύσσω.»¹⁰

Η διασταύρωση ψυχανάλυσης και λογοτεχνίας επιτυγχάνεται σε πρώτη φάση ως εξής: «είναι μια ιστορική στιγμή, το καλοκαίρι του 1906 και ο Μάης του 1907, που ο Φρόυντ γράφει και δημοσιεύει τη μελέτη του *Η φαντασίωση και τα όνειρα στην Gradiva του Βίλχελμ Γένσεν*, και μια ευτυχής στιγμή επιπλέον, αφού έτσι η ψυχανάλυση όχι μόνον επίσημα έρχεται να συναντήσει τη λογοτεχνία, αλλά έρχεται και με έναν τρόπο που μοιάζει με ερωτοτροπία από την πλευρά της ψυχανάλυσης απέναντι στη λογοτεχνία {...} Αυτή η δεδηλωμένη επέμβαση της ψυχανάλυσης στην λογοτεχνία δε θα μπορούσε να μείνει αναπάντητη από την πλευρά της λογοτεχνίας. Από εδώ και πέρα ήταν ζήτημα

⁷ S. Freud, «Ο ποιητής και οι φαντασιώσεις», *Νέα Εστία*, τ. χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956.

⁸ Σ. Φρόυντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 84-85.

⁹ Η κατάσταση του περιγράφεται από τον ίδιο στο μικρό βιβλιαράκι με τίτλο *Ταξίδι στη Ρωσία*, (Άγρας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1962.)

Αναφέρει, έτσι, ότι φοβάται πως είναι ένας *maniaque-depressif* «ήπιος μάλλον, αλλά αρκετά οχληρής μορφής. Χρόνια τώρα υποφέρω από αυτήν την κατάσταση» δηλώνει. Τα χρόνια αυτά μάλλον παραπέμπουν στην αρχή εμφάνισης των συμπτωμάτων, στις αρχές της δεκαετίας του '50. Βλ. *Ταξίδι στη Ρωσία*, ό. π, σ. 10-11.

¹⁰ Α. Εμπειρικός, «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη», *Χάρτης*, τ. χ 17/18, Αθήνα 1985, σ. 638.

χρόνου όχι μόνο για τη λογοτεχνία, αλλά και για τις εικαστικές τέχνες, το θέατρο και τον κινηματογράφο να προσφύγουν στην ψυχανάλυση προς αξιοποίηση των δεδομένων της. Είτε με σκόπιμη επιλογή του θέματος είτε όπου το υλικό το επιτρέπει καταστάσεις και ήρωες κόβονται και ράβονται κατ' εικόνα και ομοίωση ψυχαναλυτικών προτύπων, μυθιστορήματα, θεατρικά και κινηματογραφικά έργα αναπτύσσονται πάνω σε ψυχαναλυτικές προδιαγραφές». ¹¹

Ο Θ. Τζούλης στο βιβλίο του *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, επιμένει πως ο *Μέγας Ανατολικός* είναι ένα έργο «προδρομικό και σημαδιακό στο είδος του», «συγκρουσιακό και προς τα έξω, που πρέπει να διαβαστεί κυρίως με όρους ψυχαναλυτικούς.» Παράλληλα αναφέρει τα καινούργια στοιχεία που έφερε η ψυχανάλυση όσον αφορά στην ερμηνεία ενός έργου: «το γεγονός του ναρκισσικού ποιού της τέχνης ή ο οιδιπόδειος χαρακτήρας της», «η συμπαρουσία της μ' αυτή του ονείρου», «το ότι είναι γραφή της επιθυμίας {...} μας φέρει πιο κοντά στον παράδεισο της παιδικής ηλικίας.» ¹²

Ο Εμπειρικός είναι ψυχαναλυτής. Γι' αυτόν ήταν δεδομένη «η πρωτοκαθεδρία του ασυνειδήτου» και το ότι «εκεί χτίζεται το όντως υποκείμενο, εκεί είναι και ο αρχετυπικός λόγος της ύπαρξής μας και εκεί πιστώνονται όλες οι πράξεις μας.» ¹³ Στην διάλεξή του με τίτλο «Η ψυχαναλυτική τεχνική», την χαρακτηρίζει ως το «μεγαλειώδες αυτό κίνημα που είναι απολύτως βέβαιο ότι έχει την δυνατότητα να ανανεώσει άρδην τον μέλλοντα κόσμο.» ¹⁴ Η ψυχανάλυση «πρώτα απ' όλα όμως μπόρεσε να ρηματοποιήσει αυτό που ως τις αρχές του αιώνα ήταν συμβολικά ανείπωτο ή κλινικά κωδικοποιημένο με όρους αρρώστιας.» ¹⁵ Σύμφωνα με τον Ν. Σιγάλα, ο Εμπειρικός θεωρεί πως είναι εκείνη που μπορεί: «να παίξει ένα κύριο ρόλο στο γίνεσθαι της ανθρωπότητας, έναν ρόλο επαναστατικό, συντελώντας στην αλλαγή του καταναγκαστικού χαρακτήρα της διαχείρισης της εξουσίας μέσα στην κοινωνία. Για τον Εμπειρικό ο “ρυθμιστής και σχεδιαστής της κοινωνίας” που αποτελεί το υπερεγώ δεν είναι αμετάβλητο και αναγκαίο δεδομένο, είναι ένα δεδομένο που μπορεί ν' αλλάξει και θα πρέπει γι' αυτό οι άνθρωποι να επωφεληθούν εμπράκτως από τα επιτεύγματα της ψυχανάλυσης.» ¹⁶

¹¹ (Από το σημείωμα του εκδότη) Σ. Φρόντ, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Επίκουρος, Αθήνα 1994, σ. 9 – 11.

¹² Θ. Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 232 – 240.

¹³ Ο. π., σ. 53.

¹⁴ Συμπεριλαμβάνεται στο Α. Εμπειρικός, *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα* (επιμ. Γ. Κούριας), Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 183.

¹⁵ Λένα Ατζινά, *Η μακρά εισαγωγή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα*, Έξαντας, Αθήνα 2004, σ. 67.

¹⁶ Ν. Σιγάλας, *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού*, Άγρα, Αθήνα 2012, σ. 177.

Τελικά η λογοτεχνία και η ψυχανάλυση είναι δυνατόν να έχουν διαπλεκόμενες πορείες και μάλιστα να δημιουργείται μέσω της σύνδεσης αυτής ένα αποτέλεσμα άρτιο και καινοφανές, όπως είναι το παράδειγμα του *Μεγάλου Ανατολικού*. Σημαντικό είναι ότι ο αναγνώστης εμπλέκεται στο σώμα του κειμένου αν σκεφτεί κανείς, έστω, το ότι οι αισθήσεις του αφυπνίζονται συνεχώς. Όπως παρατηρεί η Δ. Αναγνωστοπούλου: «η ψυχανάλυση και η λογοτεχνική γραφή μοιάζουν να διαφέρουν, αφού η ψυχανάλυση ως αναλυτική διαδικασία προσβλέπει στη διασάφηση του περίπλοκου, ενώ η λογοτεχνική γραφή συσκοτίζει, αποκρύπτει, μεταμφιέζει το απλό σε περίπλοκο, “ούτε λέγει, ούτε κρύπτει αλλά σημαίνει”, οδηγώντας τον αναγνώστη σε ένα λαβύρινθο με πολλές ατραπούς σημαινόντων, απομακρύνοντάς τον συνεχώς από την έξοδο του νοήματος. Ωστόσο και οι δύο, η ψυχανάλυση και η λογοτεχνία προσβλέπουν στην επένδυση και στην εμπλοκή τόσο του ψυχαναλυτή και του ψυχαναλυόμενου με την αναλυτική διαδικασία, όσο και του συγγραφέα και του αναγνώστη με την κειμενική διαδικασία.»¹⁷

Όσον αφορά τώρα στον *Μεγάλο Ανατολικό* ο Γιατρομανωλάκης φαίνεται να υποστηρίζει τα εξής: «Η κύρια πηγή απ’ όπου ο Εμπειρικός συλλέγει το υλικό του φαίνεται να είναι η ψυχανάλυση, κάτι που υποστηρίζει και ο Ελύτης, καθώς πολλές μικροϊστορίες, πολλά “ψυχικά συμβάντα”, συζητήσεις, σκέψεις των ηρώων, κ.α. μπορεί να θεωρηθούν πως αποτελούν δραματοποιημένο υλικό ψυχαναλυτικών εξομολογήσεων. Αυτό προφανώς συμβαίνει και στην υπόλοιπη λογοτεχνική παραγωγή του Εμπειρικού, με τη διαφορά πως τώρα εδώ στον *ΜΑ* τα δεδομένα διευρύνονται και πολλαπλασιάζονται μέσα στο αχανές δημιούργημα.»¹⁸

Προχωρώντας παρακάτω, εκείνο που πρόκειται να επιχειρηθεί είναι μία ανάδειξη τόσο της υπερρεαλιστικής / λογοτεχνικής ιδιότητας του Εμπειρικού, όσο και της θέσης του ως ψυχαναλυτή. Πρόκειται επίσης να γίνει μία αναδρομή σε βασικά γεγονότα του παρελθόντος του συγγραφέα, τα οποία σχετίζονται με τις δυο του αυτές ιδιότητες.

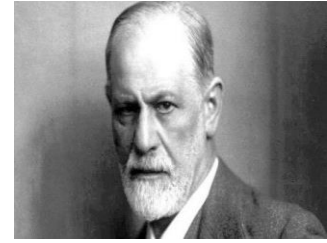
---

¹⁷ Δ. Αναγνωστοπούλου, «Ζεμφύρα ή των εννομήσεων οι ώσεις», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 46.

¹⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 43 – 44.

❖ Υπερρεαλιστής και
ψυχαναλυτής: Ο Εμπειρικός
ως ποιητής και πεζογράφος

Ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί τα αποτελέσματα των ψυχαναλυτικών πρακτικών του στη λογοτεχνία του, κάτι που γίνεται φανερό από ορισμένα γραπτά του, με το υποσυνείδητο στην διαδικασία αυτή να λαμβάνει ρόλο πρωταγωνιστικό.

Το αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* στα 1956 είναι ενδεικτικό των διαστάσεων που η νέα επιστήμη αρχίζει να προσλαμβάνει από την δεκαετία του '50. Ο διευθυντής του Π. Χάρης αναφέρει: «*Η Νέα Εστία, λογοτεχνικό στη βάση της περιοδικό, δεν είναι η πρώτη φορά που θα δηλώσει ότι θέλει και προσπαθεί ν' ανταποκρίνεται στις ευρύτερα παιδευτικές ανάγκες του τόπου και ότι έχει αναλάβει τις υποχρεώσεις ενός οργάνου γενικής πνευματικής καλλιέργειας. Θα μπορούσε, λοιπόν, να ελεγχθεί για ασυγχώρητη παράλειψη, αν αγνοούσε το μεγάλο γεγονός που αντιπροσωπεύει στον αιώνα μας ο Φρόυντ και η επίδρασή του.*»¹⁹ Ένα περιοδικό λοιπόν κάνει αφιέρωση στο «νέο» για τα ελληνικά δεδομένα «πρόσωπο», στο πρόσωπο του Φρόυντ και σιγά –σιγά αρχίζει να δημιουργείται αμυδρά ένα πλέγμα κάτω απ' το οποίο θα στεγαστούν τόσο η ψυχανάλυση όσο και η λογοτεχνία.

Η διάλεξη του '71 που δίνει στο κολλέγιο Αθηνών ο Εμπειρικός, συμβάλλει στην κατανόηση του συγκεκριμένου θέματος, σε σχέση και με την ελληνική πραγματικότητα. Σύμφωνα με τον ίδιο: «*Μπορούμε να πούμε ότι και ο Υπερρεαλισμός, αυτό το αποκορύφωμα, αυτό [το] άκρον άωτον παντός μοντερνισμού, με τα αφάνταστα άμεσα επιτεύγματά του και τις απώτερες προεκτάσεις του, ίσως να μην επραγματοποιείτο (στα χρόνια μας τουλάχιστον) αν δεν προϋπήρχε το τεραστίας σημασίας έργο του Σίγκμουντ Φρόυντ και η εφαρμογή της ψυχανάλυσεως σε πολλούς τομείς και πέραν της θεραπείας των ψυχονευρώσεων.*»²⁰ Η ψυχανάλυση λοιπόν μοιάζει στο χωρίο αυτό ως απαραίτητη

¹⁹ Π. Χάρης, «Ο νέος άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τ. χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956, σ. 699.

²⁰ Α. Εμπειρικός, «Διάλεξη στο κολλέγιο Αθηνών για την Μοντέρνα Ποίηση», (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), *Νέα Εστία*, τ. χ 1744, Αθήνα, Απρίλιος 2002, σ. 563.

προϋπόθεση για την ενασχόλησή του με την λογοτεχνία. Χωρίς εκείνη ίσως ο Εμπειρικός να μην είχε καταπιαστεί τόσο εντατικά και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του με την συγγραφική δραστηριότητα και ίσως να είχε παραμείνει μόνον ψυχαναλυτής. Μετά όμως το 1951, οπότε και σταμάτησε να ασκεί το επάγγελμα του ψυχαναλυτή, στρέφεται οριστικά στην λογοτεχνία.²¹

Συνολικά από τους υπερρεαλιστές «θα αποδοθούν έτσι ιδιαίτερες τιμές στον Φρόντ, γιατί ήταν ο πρώτος που σήκωσε το πέπλο της συνείδησης {...} Η φροϋδική δυναμική ψυχολογία θα γίνει άρθρο πίστεως για τους σουρρεαλιστές.»²²

Δε θα πρέπει, εδώ, να υποτιμηθεί η λιτή πρόταση του Ν. Βαλαωρίτη, βάση της οποίας: «Η παρουσία του Ανδρέα Εμπειρικού στο στενό και φτωχό χώρο των ελληνικών γραμμάτων, ήταν σαν μια εισβολή ταύρου εντός υαλοπωλείου.»²³ Από την δεκαετία του '30 ο Εμπειρικός εμφανίστηκε ως ψυχαναλυτής σε μια διαρκώς κλονιζόμενη Ελλάδα. Μάλιστα η Μ. Κ. Σπαχή²⁴ σε συνέντευξή της, θυμάται και αναπολεί περασμένες εποχές: «Φαντάζομαι θα ήταν γύρω στο '30. Είχα το ατελιέ τότε στην οδόν Δημοκρίτου. Μέσω του Ανδρέα ε γνώρισα τη Μάτση Χατζηλαζάρου {...} με αυτές τις γνωριμίες γινόταν σιγά - σιγά μια παρέα. Και τότε μιλούσαν για τον Ανδρέα Εμπειρικό ως ψυχαναλυτή»²⁵ Επομένως, και σύμφωνα με τον Θ. Τζαβάρα, σε άρθρο του το 2001 «με μια, όχι τυχαία βέβαια, δίδυμη πράξη, εισήγαγε το 1935 την Ψυχανάλυση ως κλινική πρακτική και τον Υπερρεαλισμό ως κίνημα και άποψη για την ζωή και την τέχνη.»²⁶

---

²¹ Ποτέ όμως δεν σταματά την ενασχόλησή του και την ενημέρωση σε θέματα σχετικά, ούτε περιορίζει τις επαφές του με τους συναδέλφους του στον τομέα.

«Γνωρίζουμε παρ' όλα αυτά ότι διατήρησε την επαφή του με τα ψυχαναλυτικά δρώμενα. Εκτός από την φροντίδα του όσον αφορά στην παρακολούθηση της ψυχαναλυτικής βιβλιογραφίας, η πρόσφατη έρευνα στα αρχεία του Α. Εμπειρικού μας έδειξε ότι εργαζόταν πάνω στην θεωρία της ψυχανάλυσης. Το πιο απτό γεγονός που πιστοποιεί τα ως άνω αποτελεί η σειρά διαλέξεων που έδωσε στο Παρίσι με θέμα την τεχνική της ψυχανάλυσης. Γνωρίζουμε επίσης ότι έως και το 1958 εξακολουθούσε να είναι μέλος της ΨΕΠ.» όπου ΨΕΠ = Ψυχαναλυτική Εταιρεία των Παρισίων, στο

Λ. Ατζινά, *Η μακρά εισαγωγή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα*, Έξαντας, Αθήνα 2004, σ. 202. Παράλληλα η Ατζινά αναφέρει την ανάμνηση του Λεωνίδα Εμπειρικού, σύμφωνα με την οποία έως και το '62 έκαναν μαζί με τον πατέρα του αγορές βιβλίων σχετικών με την ψυχανάλυση.

Ό. π, σ. 202.

²² Π. Βάλντμπεργκ, *Σουρρεαλισμός*, (μτφ. Αλ. Παπαθανασοπούλου), Υποδομή, Αθήνα 1982, σ. 18.

²³ Ν. Βαλαωρίτης, «Ο Ανδρέας Εμπειρικός ως παρουσία πνευματική και ανθρώπινη στον ελληνικό χώρο», *Χάρτης*, ό. π, σ. 5489.

²⁴ Σύζυγος του ζωγράφου Άγγελου Σπαχή (1900 - 1960).

²⁵ Αλ. Παπαγεωργίου – Βενετάς, «Αναμνήσεις από τον ψυχαναλυτή Ανδρέα Εμπειρικό», *Η Λέξη*, τ. χ 101 - 103, Αθήνα, Γενάρης – Ιούνιος 1991, σ. 51.

²⁶ Θ. Τζαβάρας, *Ανδρέας Εμπειρικός – Ο ψυχαναλυτής*, *Αντί*, τ. χ 731, Αθήνα, Φεβρουάριος 2001, σ. 29.

Ο ίδιος ο Εμπειρικός σε κείμενό του σχετικό με την ψυχαναλυτική τεχνική ²⁷ προσπαθεί να μυήσει τους αναγνώστες του σε αυτήν, ώστε να διαμορφώσουν μια εικόνα περί τίνος πρόκειται και «ίσως μερικοί {...} θελήσουν αργότερα, διευρύνοντας τις σπουδές τους, να μετάσχουν (και υπάρχουν πολλοί τρόποι να το κάνει κανείς) στο μεγαλειώδες αυτό κίνημα που είναι απολύτως βέβαιο ότι έχει την δυνατότητα να ανανεώσει άρδην τον μέλλοντα κόσμο.

Διότι {...} αν η ψυχανάλυση ενεφανίσθη αρχικά ως νέα θεραπευτική μέθοδος, σύντομα εξελίχθηκε σε κοσμοθεωρία {...} Επιζητούμε να φθάσουμε στο ασυνείδητο για να το εξερευνήσουμε και να βρούμε εκεί τα πραγματικά κλειδιά των συμπλεγμάτων καταστάσεων.» ²⁸

«Το όραμα» του ήταν λοιπόν «μια διπλή πρωτοπορία, υπερρεαλιστική παράλληλα και ψυχαναλυτική. Το όραμα αυτό έχει αναμφίβολα σχέση με τον τρόπο που οι δύο πρωτοποριακές τάσεις αναμείχθηκαν στο Παρίσι, όπου ο Εμπειρικός μυήθηκε στην ψυχανάλυση και στον υπερρεαλισμό.»²⁹ Εξάγεται επομένως το συμπέρασμα ότι ο Εμπειρικός έκανε σκοπό της ζωής του, την προσπάθεια μύησης των συνανθρώπων του σε στάσεις και συμπεριφορές απελευθερωτικές. Αυτό προσπάθησε να το επιτύχει μέσω των δύο προαναφερθέντων ιδιοτήτων του και πάνω απ' όλα μέσα από το έργο του, *Μέγας Ανατολικός*. Μυήθηκε στην ψυχανάλυση σε νεαρή ήδη ηλικία, την οποία ανύψωσε σε υπέρτατη αξία και την έθεσε ως κύρια συνισταμένη ως προς την επίτευξη των στόχων του. Αφενός με την αρχική του ιδιότητα, την ψυχαναλυτική, εκείνο το οποίο βαθύτατα υποστήριξε ήταν η αναδιάταξη των ανθρώπινων σχέσεων, μια αναδιάταξη που θα κατέληγε στις απαραίτητες λύσεις καθώς και στο ξεπέρασμα συμπλεγμάτων τα οποία εμποδίζουν μια ομαλή και ελεύθερη ζωή, αφετέρου δε με την επόμενη ιδιότητά του, αυτήν του λογοτέχνη κατάφερε να δώσει στο κοινό ένα έργο, στο οποίο, στο σύνολό του ο ερωτισμός είναι διάχυτος και πανταχού παρόν, η σεξουαλικότητα βασική προϋπόθεση της ελευθερίας και το κυριότερο η ψυχανάλυση δείκτης φωτεινός, ώστε μέσω της μετουσίωσής της σε γραφή, να απαλλάξει τη μερίδα εκείνη των αναγνωστών που θα βρουν και θα κατανοήσουν τις αρετές των δημιουργημάτων του, από τα δεσμά που τους

²⁷ Ο Γ. Κούριας μας ενημερώνει ότι δεν επαρκούν οι πληροφορίες ώστε να γνωρίζουμε αν δόθηκε ομιλία βάσει του κειμένου αυτού και χρονολογεί το κείμενο στη δεκαετία του '40, ή έστω στις αρχές του '50,

Α. Εμπειρικός, *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκοπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα* (επιμ. Γ. Κούριας), Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 10.

²⁸ Α. Εμπειρικός, *Μια περίπτωση...* ό. π., σ.183 – 185.

²⁹ Ν. Σιγάλας, *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού*, Άγρα, Αθήνα 2012, σ. 30.

καθηλώνουν. Η φαντασίωση έτσι της Νέας Πολιτείας που ξεκινά στην Οκτάνα και εκτυλίσσεται στην *πλωτή πόλη του Μεγάλου Ανατολικού*, ένα όραμα που μπορεί να χαρακτηριστεί και ιδεολογικό – πολιτικό, θα μπορέσει στο εξής να γίνει πραγματικότητα.³⁰

Η σεξουαλικότητα γίνεται ένας πρώτος πόλος προσέγγισης του έργου του, πολύ δε περισσότερο του μυθιστορηματός του *Μέγας Ανατολικός*. Η μετάβαση στο πεδίο της ερωτικής επιθυμίας και της σεξουαλικότητας, σταθερές μόνιμες στο έργο του Εμπειρικού μέσω των οποίων θα γίνει τελικά χειροπιαστό το όραμα του Νέου Κόσμου, η σύλληψη του οποίου περιλαμβάνεται με πλήρη ακρίβεια στον *Μεγάλο Ανατολικό*, αρχίζει σιγά-σιγά να παίρνει σάρκα και οστά, εφόσον μέσα από αυτήν είναι που θα “ταρακουνήσει” τους αναγνώστες του και θα τους δώσει την ώθηση για μια επανεκτίμηση των καθιερωμένων αντιλήψεων και οπτικών πρόσληψης της πραγματικότητας.

---

³⁰ Ο Λ. Εμπειρικός διαβάζει μια επιστολή του πατέρα του προς τον Ν. Κάλας, στα 1938, όπου αναφέρονται τα εξής:

«Έπαυσα να ανήκω σε οιαδήποτε κομματική ηθική, {...} έπαυσα να πιστεύω στην ορθότητα των μέσων που μετέχονται {...} έπαυσα να πιστεύω πως είναι δυνατόν να γίνει πραγματικά, ουσιαστικά, η απελευθέρωση των ανθρώπων από τα δεσμά τους, με τέτοιο τρόπο. Έπαυσα να πιστεύω πως η Νέα Κοινωνία μπορεί να οργανωθεί μόνον από μία τάξη δεσπόζουσα, μέχρι εξαφανίσεως των άλλων τάξεων για να καταλήξει στην Ιδανική, Αταξική Κοινωνία {...} Δεν έπαψα όμως να επιθυμώ και να πιστεύω φίλε μου, πως σιγά – σιγά, όχι τόσο σιγά όσο ενόμιζα, όταν ήμουν και εγώ επαναστάτης, μέχρι πρότινος, μπορούν να γίνουν πολλά, πάρα πολλά {...} Τούτο που γίνεται σήμερα σημαίνει ότι επανακτώ την πλήρη ανεξαρτησία μου, συνειδητά και άνευ τύψεων {...} Ζήτω ο έρωας, ζήτω η εργασία.»

(Ο άλλος τρόπος (απελευθέρωσης) προφανώς και σχετίζεται με την ψυχανάλυση, τα πλεονεκτήματά της, το σεξουαλικό ένστικτο και την Νέα Κοινωνία των οραματισμών του πατέρα του.) .

Διαδικτυακή πηγή: https://www.youtube.com/watch?v=_gNHxGB01wU.

Δύο είναι οι κυριότεροι προσανατολισμοί του Εμπειρικού. Ο υπερρεαλισμός και η ψυχανάλυση. Ήδη από το ένα και μοναδικό θεωρητικό του κείμενο, του '39, το «Αμούρ – Αμούρ»³¹ διαπιστώνει κανείς την σημαίνουσα θέση και των δύο αυτών πεδίων. Αναφέρει ο ποιητής: «*δράσσομαι της ευκαιρίας, να εκδηλώσω άλλη μια φορά, εδώ, όλο μου το σεβασμό και όλη μου την ευγνωμοσύνη στον Ανδρέα Μπρετόν και στους άλλους υπερρεαλιστές, οι οποίοι, μετά τον Σίγκμουντ Φρόυντ και τους ψυχοαναλυτές, είναι εκείνοι, που στην εποχή μας, έχυσαν το πιο πολύ και το πιο άπλετο φως, μέσα στα πυκνά σκοτάδια που μας περιβάλλουν.*»³²

Στην συνέντευξη που έδωσε στον Κ. Μπαστιά ο Εμπειρικός το 1936, τονίζει ξεκάθαρα πως «*η φροϋδική θεωρία εβοήθησε πολύ την εκδήλωση του σουρρεαλισμού. Μπορεί μάλιστα να είπη κανείς ότι είναι η εφαρμογή της εις την τέχνην.*»³³

Η παραπάνω πρόταση σε συνδυασμό με την εξής παρατήρηση του ίδιου, η οποία περιλαμβάνεται στην διάλεξη του 1935, *Περί Σουρρεαλισμού*, βάσει της οποίας «*το μεγαλειώδες έργο του Freud στο οποίο ο Σουρρεαλισμός κατά τη γνώμη μας οφείλει πάρα πολλά -δηλαδή η κλινική και πειραματική εφαρμογή της ψυχοανάλυσης- {...} όσοι εφήρμοσαν επαγγελματικώς ή ερασιτεχνικώς την μέθοδο αυτή, ή όσοι από σας μελέτησαν ή απλώς διάβασαν έργα ψυχοαναλυτικά, θα καταλάβουν αμέσως και καλύτερα αυτό που εννοώ*»,³⁴ εμφανίζει από την αρχή της καλλιτεχνικής και επιστημονικής πορείας του Εμπειρικού τα πιστεύω του, τον τρόπο εργασίας καθώς και το που πρέπει ο αναγνώστης του να στραφεί προκειμένου να κατανοήσει την πολυπλοκότητα των έργων που άφησε ως κληρονομιά. Όσο βρισκόταν εν ζωή η πλειοψηφία τον είχε ακυρώσει εφ' όσον δε μπορούσε να τον κατανοήσει, παράλληλα δε οι καταστάσεις σε μια διαρκώς εμπόλεμη Ελλάδα δεν άφηναν περιθώρια για εμβασύνσεις. Υπήρξαν όμως και ομοϊδεάτες του, όπως φερειπείν ο Οδ. Ελύτης που

---

³¹ Περιλαμβάνεται στη συλλογή *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, (επιμ: Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 1980.

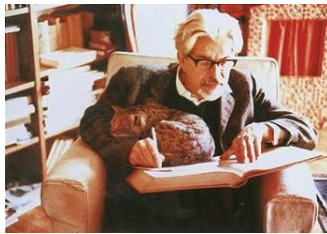
³² Ο. π, σ. 12.

³³ Ι. Μ. Βούρτσης, Βιβλιογραφία Ανδρέα Εμπειρικού (1935 - 1984), Εταιρεία ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου, Αθήνα 1984.

³⁴ Ανδρέας Εμπειρικός, (επιμ: Γ. Γιατρομανωλάκης), *Περί Σουρρεαλισμού, η διάλεξη του 1935*, Άγρα, Αθήνα 2009, σ. 74 – 75. Προτρέπει στο σημείο αυτό ο Εμπειρικός το παρευρεθέν κοινό της Λέσχης Καλλιτεχνών ακόμη και αν δεν γνωρίζει περί τίνος πρόκειται, να ασχοληθεί με τις μεθόδους της νέας επιστήμης για να καταλήξει στο συμπέρασμα πως υπερρεαλισμός και ψυχανάλυση δένονται με τέτοιο τρόπο ώστε ο πρώτος να γίνεται η πρακτική εφαρμογή της δεύτερης. Για τις ανάγκες μιας τέτοιας εργασίας αυτή η αποκάλυψη, πολλώ δε μάλλον από πλευράς του ίδιου του Εμπειρικού είναι βαρύνουσας σημασίας.

μαζί ονειρεύονταν την αλλαγή του κόσμου, διοργάνωναν εν μέσω χαλεπών καιρών συνεχείς συγκεντρώσεις, οι οποίες περιελάμβαναν ως επί το πλείστον φιλολογικές συζητήσεις και ήταν ενήμεροι για τις εκτός Ελλάδος εξελίξεις στους τομείς των ενδιαφερόντων τους. Έτσι ο Ελύτης στο μικρό του βιβλιαράκι *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, αναπολώντας στιγμές με τον ποιητή, θυμάται τα λόγια του «η απελευθέρωση του κόσμου {...} δεν γίνεται μόνο με την πάλη των τάξεων»,³⁵ υποστήριζε. Χρειάζονται κι άλλα στοιχεία ώστε να δημιουργηθεί ο Νέος Κόσμος του Εμπειρικού, στοιχεία που προκύπτουν από τα βάθη του ψυχισμού του ανθρώπου και μονάχα εκεί μπορούν να ανιχνευθούν, έστω κι αν πρόκειται για έναν ιδιαίτερο συνδυασμό τους. Ενδιαφέρουσα παράλληλα είναι η εικόνα του Εμπειρικού, όπως ποιητικά την μεταφέρει ο Ελύτης «*συχνά συμβαίνει να τον συναντάς βουλιαγμένο σε μια πολυθρόνα, μ' έναν διπλό καφέ μπροστά του, να συνομιλεί με τον Σιγμούνδο Φρόυδ ή με τον Ανδρέα Μπρετόν.*»³⁶

Αυτά ενδιαφέρουν καθώς είναι αναγκαίο να υπενθυμιστούν οι βάσεις και τα θεμέλια που είχαν τεθεί στην ψυχή και την ιδιοσυγκρασία του “θρυλικού” αυτού προσώπου, όπως τον χαρακτηρίζει ο Δημήτρης Καλοκύρης αναφερόμενος σε κοινό τους ταξίδι τον Μάιο του 1973 αλλά και σε εκδήλωση του Σπουδαστηρίου της Νέας Ελληνικής φιλολογίας του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που είχε διοργανωθεί προς τιμήν του. «*Είχε έρθει πάρα πολύς κόσμος, τόσο φοιτητές όσο και διδάσκοντες, αλλά και πολύς κόσμος εκτός πανεπιστημίου για να δουν από κοντά το θρυλικό πρόσωπο πια του Εμπειρικού.*»³⁷

Είναι μια απαραίτητη επισκόπηση αφού θα πρέπει πρωτίστως να επισημανθεί η όψη του Εμπειρικού ως ποιητή, την οποία δε μπορούμε να παραβλέψουμε, καθώς όπως αποδεικνύει η πορεία του ξεκινά μέσω της ποίησης τις πρώτες του λογοτεχνικές

³⁵ Ο. Ελύτης, *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, Ύψιλον, Αθήνα 1980, σ. 42.

³⁶ Ο. π., σ. 7

³⁷ Διαδικτυακή πηγή: <https://www.youtube.com/watch?v=ztN4Q20HFS4>

απόπειρες με έργα μάλιστα εμπνευσμένα από τον Κ. Παλαμά ³⁸ τα οποία βέβαια στη συνέχεια αποκήρυξε. Επίσης δίχως μια ενδεικτική τουλάχιστον παρουσίαση του κλίματος της εποχής δεν θα γίνει κατανοητή η αποφασιστικότητα του ποιητή, ο οποίος παρά το ότι χλευάστηκε τόσο για την ιδιότητά του ως ψυχαναλυτή, όπως εκτιμά ο Θ. Τζαβάρας «Ο Ανδρέας Εμπειρικός δεν ήταν γιατρός και αυτό δυσκόλευε πολύ την κοινωνική αποδοχή της θεραπευτικής του πρακτικής. Ήταν ο μοναδικός ψυχαναλυτής στην Αθήνα με μόνες ψυχαναλυτικές επαφές, στην αρχή, τον Γ. Ζαβιτσιάνο και αργότερα, τον Δ. Κουρέτα. Φαίνεται πως ήδη από τον πρώτο χρόνο της εγκατάστασής του υπέστη πολλές ενοχλήσεις, που ενισχύονταν και από το δημόσιο χλευασμό για την ποίηση και τον υπερρεαλισμό»,³⁹ όσο και για την υπερρεαλιστική του ιδιότητα ⁴⁰, δεν πτοήθηκε αλλά πειραματίστηκε και στον χώρο της πεζογραφίας, ενασχολούμενος ως το τέλος της ζωής του με τον *Μεγάλο Ανατολικό*.

---

³⁸ «Έγραφε ποιήματα παλαμικά, κλασικού τύπου από πολύ νέος {...} Έγραφε στη δημοτική και μάλιστα στη “μαλλιάρη” δημοτική γιατί ήταν μαθητής του Ψυχάρη. Υπήρξε και μεγάλος θαυμαστής του Παλαμά. Μάλιστα τον είχε επισκεφθεί μία, δύο, ίσως και περισσότερες φορές. Τον αναφέρει ο Παλαμάς, γράφοντας σε έναν φίλο του, “ήρθε σήμερα ο κ. Εμπειρικός” και υπάρχει και φωτογραφία αφιερωμένη από τον Παλαμά.» Διαδικτυακή πηγή (Συνέντευξη του Λεωνίδα Εμπειρικού): <http://tvxs.gr/news/paideia/oloi-i-alitheia-gia-ton-andrea-empeiriko>.

³⁹ Θ. Τζαβάρας, «ο Ανδρέας Εμπειρικός και η Ψυχανάλυση Ι», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συναψείς, Αθήνα 2006, σ. 90.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λεγόμενα του Γ. Θεοτοκά στο άρθρο του «Γνώθι σ’ αυτόν» που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Νέα Εστία* στα 1956:

«Ένα όνομα αντήχησε, θαρρείς πιο παράξενα, στα αυτιά μας, ήδη από τα εφηβικά μας χρόνια: Φρόνυτ. Το συζητούσαμε, με δισταγμό, στους διαδρόμους των Πανεπιστημίων {...} Άστραφτε με τη γοητεία του πολύ καινούργιου και έθετε επί τάπητος το πιο καυτερό, το πιο επείγον πρόβλημα της νιότης μας: τον έρωτα. Μα δεν ήξερες από ποια μεριά να το πιάσεις. Τι είταν, τέλος – πάντων, η πολυθρύλητη αυτή ψυχανάλυση; Είταν άραγε επιστήμη; Ήταν Λογοτεχνία; Είταν ηθικό σκάνδαλο; Είταν σοβαρή υπόθεση ή επιπόλαιος σνομπισμός ή κοινή απάτη; Οι παλαιοί χαμογελούσαν ειρωνικά, ή πάθαιναν, έξαφνα, κρίσεις ιερής αγανάκτησης· μιλούσαν για εκφυλισμό, για ξεπεσμό του πνεύματος, για διάλυση των πάντων, για κινδύνους που διατρέχαν όχι μόνο τα ήθη και η θρησκεία, αλλά και η ποίηση, η ανθρωπιά, η ομορφιά του κόσμου.» στο

Γ. Θεοτοκάς, «Γνώθι σ’ αυτόν», *Νέα Εστία*, τ. χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956, σ. 739.

⁴⁰ Οι αναφορές στο φαινόμενο αυτό ποικίλουν. Ενδεικτικά, ο ίδιος ο Εμπειρικός αναφέρει:

«Η Υψικάμινος {...} εξαντλήθηκε όχι από ενδιαφέρον, αλλά διότι εθωρήθη βιβλίο σκανδαλώδες, γραμμένο από έναν παράφρονα. Ανεφέροντο φράσεις από ανθρώπους οι οποίοι ήθελαν να εμπαΐξουν ή να χλευάσουν τον γράψαντα. Η κακοήθεια ήτο συχνοτάτη. Ενέπαιζον τον ποιητή και το ποίημα, καθώς και ολόκληρον την κίνησιν. Προς διαφοροποίησιν του προσώπου μου από άλλους Εμπειρικούς με αποκαλούσαν ο Υψικάμινος.» στο Α. Σκαρπαλέζου, «Μάχομαι δια την απελευθέρωσιν του έρωτα», *Ηριδανός*, τ. χ 4, Αθήνα, Φλεβάρης – Μάρτης 1976, σ. 15.

Σε ένα εκτενές ανθολόγιο κειμένων, ο Σ. Τριβιζάς εκθέτει τις απόψεις κριτικών, συγγραφέων και λογοτεχνών της περιόδου 1935-1940 στο βιβλίο του, *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο*, Καστανιώτη, Αθήνα 1996.

Σε συνέντευξη του στα 1967, ο ποιητής παρουσιάζει την αξία του έρωτα για την οποία σε συνδυασμό με την άκρατη σεξουαλικότητα που πηγάζει μέσα απ' το σύνολο του έργου του, θα γίνει λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο μιας και έκτος της ψυχανάλυσης

που στοχεύει στα βαθύτερα επίπεδα του ψυχισμού του ατόμου, είναι και εκείνη που θα συμβάλλει στην ολοκληρωτική απελευθέρωση και την πρόοδο του ανθρώπου και της κοινωνίας του. «Πιστεύω δηλαδή» αναφέρει ο ίδιος «εις την ατομικήν απελευθέρωσιν, η οποία κάποτε θα φτάσει εις την γενικήν. Ο άξων της ζωής μας είναι ο έρως {...} Ο υπερρεαλισμός και η ψυχανάλυση μας έδωσαν την δυνατότητα να ξεφύγουμε από τις συμβατικές καταπιεστικές σχέσεις. Είμαι ελευθερόφρων καθολικής ελευθερίας.»⁴¹

Σε συζήτηση στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το 1973, μεταξύ διδασκόντων και φοιτητών της Φιλοσοφικής σχολής, ο Εμπειρικός εκθέτει και πάλι την άποψη του περί ψυχανάλυσης και υπερρεαλισμού: «Εβοήθησε πολύ εις την συγκρότησιν της θεωρίας και εις την δημιουργίαν των υπερρεαλιστικών δοξασιών το έργο του Σίγκμουντ Φρόιντ. Χωρίς αυτό ίσως ο υπερρεαλισμός να μην είχε γεννηθεί ακόμη ή, να είχε μικροτέραν απήχησιν και να έφθανε εις ολιγότερον βάθος. Γιατί; Διότι το ασυνείδητον, που όλοι μας πλέον σήμερα γνωρίζουμε ότι υπάρχει, είναι η πηγή από την οποίαν ήντλησε ο υπερρεαλισμός αφάνταστα πλούτη ποιητικά και ενέργειαν ποιητικήν.»⁴² Η διείσδυση λοιπόν στα βαθύτερα μονοπάτια της υπάρξεως του ατόμου είναι εκείνη η πολύτιμη παράμετρος μέσω της οποίας το κίνημα του υπερρεαλισμού ισχυροποιήθηκε και κατάφερε να γίνει τόσο πρωτοποριακό ώστε ο Εμπειρικός να αφιερώσει τη ζωή του σε αυτόν αλλά και στην ψυχανάλυση.

Στη δεκαετία του '70, ο Μ. Vittì αναφέρει πως: «ο υπερρεαλισμός γεννήθηκε σαν διπλή επανάσταση, κοινωνική και ατομική. Στόχος του η απελευθέρωση του ανθρώπου στο ατομικό και το κοινωνικό επίπεδο {...} η επανάσταση γίνεται με οδηγούς το Μάρξ και το Φρόιντ, τους θεωρητικούς ηγέτες της κοινωνικής και της ατομικής απολύτρωσης.»⁴³ Και πράγματι ο Εμπειρικός κυριότερα προ του συγκλονιστικού γεγονότος της ομηρίας

⁴¹ Α. Σκαρπαλέζου, «Μάχομαι δια την απελευθέρωσιν του έρωτα», *Ηριδανός*, ό. π, σ. 14.

⁴² Α. Εμπειρικός, «Συζήτηση στη Θεσσαλονίκη», *Χάρτης*, τ. χ 17 – 18, Αθήνα, Νοέμβριος 1985, σ. 631.

⁴³ Μ. Vittì, *Η γενιά του τριάντα, ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 1977, σ. 124.

του στα Κρώρα, δήλωνε επαναστάτης και μάλιστα κομμουνιστής: «*Κατ' αρχήν προσεχωρήσαμεν εις το κομμουνιστικόν κόμμα αλλ' απεχωρήσαμεν*».⁴⁴ Παράλληλα ο Vitti εντοπίζει, τουλάχιστον όσον αφορά στην ποίησή του, ότι εφαρμόζει ψυχαναλυτικά πορίσματα και διαπιστώσεις.⁴⁵

Μελετώντας την ιστορία του κινήματος του σουρρεαλισμού, ο M. Nadeu θα σταθεί στην αξίωση ότι πρόκειται για κίνημα ιδεολογικό· μάλιστα «*τα προβλήματα που προσπάθησαν να λύσουν οι σουρρεαλιστές εξακολουθούν ν' απασχολούν και τους σημερινούς νέους*.» Μέσα σε όλες τις προσπάθειες των σουρρεαλιστών ήταν και επιδίωξη να αλλάξουν τον κόσμο. Βασική αξία και προϋπόθεση ήταν γι' αυτούς η Επιθυμία. Στοχεύουν επομένως σε μια διττή επανάσταση: «*ν' αλλάξουμε τον κόσμο*», «*ν' αλλάξουμε τη ζωή*.»⁴⁶

Παράλληλα δεν θα πρέπει να παραληφθεί η απόδοση τιμών του ίδιου του Breton προς τον Freud στο πρώτο του *Μανιφέστο του Σουρρεαλισμού*: «*Πρέπει ν' αποδοθεί ευγνωμοσύνη στις ανακαλύψεις του Freud. Με την πίστη στις ανακαλύψεις αυτές διαγράφεται επί τέλους ένα ρεύμα γνώμης, που χάρη σ' αυτό ο ανθρώπινος εξερευνητής θα μπορέσει να σπρώξει πιο μακριά τις ανιχνεύσεις του, δεδομένου ότι θα έχει την δυνατότητα να μη λαβαίνει υπ' όψη μόνο τις χονδρικές πραγματικότητες. Η φαντασία βρίσκεται ίσως στο σημείο να ξαναπάρει τα δικαιώματά της*.»⁴⁷ Και παρακάτω πρόκειται να παραδεχτεί πως υπήρξε ένα μεγάλο διάστημα χρόνου κατά το οποίο ήταν απορροφημένος από τον Freud και τις θεωρίες του.⁴⁸

Εξετάζοντας την περίπτωση του N. Εγγονόπουλου και των υπερρεαλιστών γενικότερα, η N. Λοϊζίδη θεωρεί πως «*αναμφισβήτητα οι θεωρίες του Freud για το ασυνείδητο και την ερμηνεία των ονείρων έδωσαν ισχυρή ώθηση σε μερικές κατευθυντήριες τάσεις του υπερρεαλιστικού κινήματος*.»⁴⁹ Άρα το κίνημα των υπερρεαλιστών ξεκινά με κάποιους ορίζοντες προσδοκιών τους οποίους έρχεται η ψυχανάλυση να καλύψει, δίνοντας ώθηση στους συγγραφείς και επιβεβαιώνοντας τους ότι το καθολικό τους όραμα, η απελευθέρωση σε προσωπικό και συλλογικό πεδίο είναι

---

⁴⁴ I. M Βούρτσας, ό. π, σ. 130.

⁴⁵ Vitti, ό. π, σ. 140.

⁴⁶ M. Nadeau, *Ιστορία του Σουρρεαλισμού*, (μτφ: Αλ. Παπαθανασοπούλου), Φόρμα, Αθήνα 1978, σ. 229 – 239.

⁴⁷ Α. Μπρετόν, *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, (επιμ. Ε. Μοσχονά), Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1983, σ. 14.

⁴⁸ Ό. π, σ. 25 – 26.

⁴⁹ N. Λοϊζίδη, *Ο υπερρεαλισμός στη νεοελληνική τέχνη. Η περίπτωση του Νίκου Εγγονόπουλου*, Νεφέλη, Αθήνα 1984, σ. 18.

μεν δύσκολη, πλην δε ακατόρθωτη μέσω καταλλήλων μεθόδων και ανάλογων προσπαθειών.

Αλλά και ο Ζ. Ι Σιαφλέκης κάνοντας λόγο για τους υπερρεαλιστές, την παραγωγή τους και την χρησιμοποιούμενη αυτόματη γραφή, τονίζει τις «*ψυχαναλυτικές αφετηρίες*» τους και καταλήγει στο συμπέρασμα πως «*η ποιητική εικόνα δεν ήταν απλώς ένα προϊόν μιας ποιητικής ρητορείας, αλλά η βάση και ο σκοπός των αναζητήσεών τους*».⁵⁰

Ο Π. Βουτουρής μελετώντας την ποίηση του Εμπειρικού και την γενικότερη εικόνα του, συμπεριλαμβανομένου και του υπερρεαλισμού, θεωρεί πως κάποια σχήματα στο έργο του, κάποιες δηλαδή «*δυσαιδιότητες*» είναι εμπνευσμένες από τον Φρόυντ και την θεωρία του.⁵¹ Έτσι φαίνεται πως έστω και μόνον μεθοδολογικά, η προσπάθεια προσέγγισης του έργου των οκτώ τόμων, του *Μεγάλου Ανατολικού* καθόλου δεν είναι διάβημα παράτολμο.

Αξίζει παράλληλα να σημειωθεί και η σχετική με «*τα κλειδιά πρόσβασης στο έργο του Εμπειρικού*», άποψη του Αλ. Αργυρίου σύμφωνα με την οποία τόσο η ψυχανάλυση όσο και ο υπερρεαλισμός είναι βασικές προϋποθέσεις για μια καλύτερη προσέγγιση και διεξόδυση στο έργο του.⁵² Σημαντική λεπτομέρεια που εκθέτει είναι ότι με τον υπερρεαλισμό ο ποιητής έρχεται σε επαφή εφ' όσον έχει ήδη αρχίσει τις ψυχαναλυτικές σπουδές του.⁵³ Άλλωστε η ελευθερία, καταλήγει στον επίλογό του, είναι η πιο σημαντική αξίωση των υπερρεαλιστών «*οι υπερρεαλιστικές απόψεις εύρυναν ακόμη περισσότερο τα ανοιχτά πλαίσια στα οποία κινιόταν η ποίηση και η γραφή. Αύξησαν τους βαθμούς ελευθερίας του δημιουργού. Και ζήτησαν να ευρύνουν τα όρια της ανθρώπινης πραγματικότητας, στις περιοχές που ανίχνευε μια καινούργια επιστήμη η ψυχανάλυση.*»⁵⁴

---

⁵⁰ Ζ. Ι. Σιαφλέκης, *Από τη νύχτα των αστραπών στο ποίημα γεγονός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989, σ. 35.

Το ίδιο ισχύει και με την περίπτωση πολλών πεζογραφημάτων του και δη του *Μεγάλου Ανατολικού*, όπου ξεκινώντας ο συγγραφέας από την ψυχανάλυση καταλήγει να δημιουργεί μια ολόκληρη λογοτεχνική εικόνα, η οποία βασίζεται σε ψυχαναλυτικές θεωρήσεις και αποτελεί την ύψιστη δημιουργική προοπτική τόσο του ίδιου όσο και της ευρύτερης υπερρεαλιστικής οικογένειας.

⁵¹ Π. Βουτουρής, *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 21.

⁵² Αλ. Αργυρίου, *Διαδοχικές αναγνώσεις ελλήνων υπερρεαλιστών*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 99.

⁵³ Ο. π, σ. 115.

⁵⁴ Ο. π, σ. 243.

Επομένως βρίσκεται κανείς μπροστά στις δύο πηγές του συγγραφέα. Εφόσον υπήρξε και ο ίδιος ψυχαναλυτής απ' τη μία και υπερρεαλιστής από την άλλη, ένα μέρος των στόχων του προφανώς και ήταν ο υπερρεαλισμός να γίνει μέθοδος γραφής και η ψυχανάλυση προοπτική της.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΜΕΓΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ

- Υποδοχή και κριτική πρόσληψη του Μεγάλου Ανατολικού

Το έργο - ποταμός του Ανδρέα Εμπειρικού, ο *Μέγας Ανατολικός* εκδόθηκε ύστερα από τον θάνατο του.⁵⁵ Έχουν γίνει κατά καιρούς αρκετές παρανοήσεις για το ζήτημα της έκδοσης του έργου. Αυτό που στην πραγματικότητα συνέβη είναι ότι ο Εμπειρικός δε προχώρησε στην έκδοση του μυθιστορημάτος του όσο βρίσκονταν ακόμη εν ζωή διότι δεν ήθελε να προκαλέσει προβλήματα στον μονάκριβο γιό του Λεωνίδα. Είναι πολύ σημαντικό να αναφερθούν τα λόγια του ίδιου: «εξακολουθώ να το θεωρώ ως το πιο σημαντικό απ' όσα έγραψα έως σήμερα» και πιο κάτω αναφερόμενος σε μια πιθανή έκδοση του έργου, τονίζει: «Θέτω όμως δύο όρους. Να μη γίνει καμιά απολύτως αλλαγή λέξεων, προς μετριασμόν ή περιορισμόν της ελευθεροστομίας που χαρακτηρίζει το έργο μου αυτό και είναι ένα από τα βασικά στοιχεία του και μία από τις σημαντικές αρετές του. Ο δεύτερος όρος είναι να βγή το βιβλίο υπό ψευδώνυμον. Λυπούμαι πολύ που θέτω τον δεύτερο όρο {...} αλλά επειδή η δημοσίευσις ενός έργου σαν τον *Μ. Ανατολικό* μπορεί να θέσει σε δύσκολη θέση την οικογένειά μου, μολονότι δεν είμαι καθόλου κομφορμίστας, παίρνω την οδυνηρή απόφαση.»⁵⁶ Παράλληλα σε μια απομαγνητοφωνημένη, συζήτησή του με την Νίκη Καραγάτση και την Βιβίκα Εμπειρικού, αναφέρει: «φεριπείν τώρα τον Λεωνίδα, αν το βγαζα αυτό το βιβλίο, θα τον πετούσαν με τις κλωτσές από όλα τα γυμνάσια της Αθήνας, όχι μόνο από το Κολλέγιο – ίσως από το Κολλέγιο λιγότερο.»⁵⁷

---

⁵⁵ Την έκδοση και φιλολογική επιμέλεια και των οκτώ τόμων, όπως επίσης και του *Ανθολογίου*, ανέλαβε ο Γ. Γιατρομανωλάκης, από τα επίμετρα του οποίου - στον 1^ο τόμο του έργου και στο *Ανθολόγιο* - αλλά και από την εισαγωγή του, εξάγονται χρήσιμες πληροφορίες, δείκτες και σημεία αναφοράς της χρονικής περιόδου, της γραφής, των επιρροών, της υποδοχής, της πρόσληψης και του εν συνόλω μύθου που προέκυψε με αφορμή το έργο αυτό.

⁵⁶ Ανδρέας Εμπειρικός, «Ανέκδοτα Γράμματα», (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), *Ουτοπία*, τ. χ 49, Αθήνα, Μάρτιος – Απρίλιος 2002, σ. 31-32.

⁵⁷ Λ. Εμπειρικός (απομαγνητοφώνηση), «Αποσπάσματα των δύο συζητήσεων του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004, σ. 33.

Σύμφωνα με τον εκδότη των τόμων, ο *Μέγας Ανατολικός* προκάλεσε αναστάτωση στον πνευματικό κόσμο και όχι μόνο. Εμπνεύστηκε ο τύπος και έγραψε σχετικά, γελοιογράφοι ακόμη και το ραδιόφωνο. Κατέληξε δηλαδή να γίνει ζήτημα πανελλήνιο – σε πολύ μεγαλύτερη σαφώς κλίμακα τώρα απ’ ότι το ’35 με την *Υψικάμινο* – και το σημαντικότερο είναι ότι μόλις το βιβλίο κυκλοφόρησε εξαντλήθηκε αμέσως και η πρωτιά του όσον αφορά στις πωλήσεις διήρκησε πολλούς μήνες. Η κύρια κριτική σχετίζεται με τον πρώτο και τον δεύτερο τόμο και είναι διχασμένη, κάποιιοι δέχονται και αντιλαμβάνονται τις αρετές, τους στόχους και τους σκοπούς του κειμένου και κάποιιοι είναι καταδικαστικοί, χωρίς σε ορισμένες περιπτώσεις να έχουν διαβάσει ολόκληρο το έργο.⁵⁸ Και προφανώς, ολοκληρωμένη κριτική δε θα μπορούσε να ασκήσει κάποιος που δεν έχει μελετήσει από την αρχή μέχρι το τέλος το μυθιστόρημα.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ *ΤΑ ΝΕΑ*, Σάββατο 29 Δεκεμβρίου 1990

Ρεκόρ πωλήσεων

ΣΑΝ φησίοι Πρωτόγονοι σας ηρώσι οι δύο πρώτοι τόμοι του «Μέγας Ανατολικού».

Δύο μήνες μόλις μετά την κυκλοφορία τους από την ΑΓΡΑ (1912/90) τα 11.000 αντίτυπα της πρώτης έκδοσης (5.500 τ.Α. + 5.500 τ.Β.) αυτού του υπαίτιτου πρωτογενούς έργου του Αδελφού Γεωργίου έξι μήνες να εξαντληθούν και ο εκδότης του Σπύρος Πετιστικός, ετοιμάζεται να κάνει ανατύπωση.

Εξαιτίας για ένα πρωτόγονο γνήσιο παιδί που έχει προσέλαση την εκδοτική και σπάνια ανάμνηση των βιβλιοπωλών, οι οποίοι δεν προφταίνουν να... τελύουν και να παραγγέλλουν τόσους. Τα αποθέματα της ΑΓΡΑΣ τελειώσαν πριν και μόνον οραμένοι βιβλιοπωλεία έβραν ακόμα μικρά αντίτυπα. Υπέροχο λοιπόν το ενδιαφέρον, όπως είπα στα «ΝΕΑ» ο Σπ. Πετιστικός, να υπέβη τον δεύτερο τόμο στην αγορά μέχρι να κυκλοφορήσει η νέα έκδοση.

Το μυθιστόρημα αυτό, το ακανόνιστο στην ελληνική γλώσσα, περπάτη 29 χρόνια για να δει το φως αλλά τόσες καρδιές όπως φάνηκε τον πρώτο χρόνο πωλούν και στο εδαφικό τμήμα, κρησθαλά ακανθιάδες, άρα άσπυρο

«Μέγας Ανατολικός»

Μέσα σε 10 ημέρες εξαντλήθηκαν τα 11.000 αντίτυπα της πρώτης έκδοσης

Ο Αδελφός Γεωργίου συγγραφέας του μυθιστορήματος «Μέγας Ανατολικός»

και ταπεινός κτηρικό και από παρεμφερόν του. Διότι ο «Μέγας Ανατολικός» του οποίου η έκδοση θα αδικηθεί στα μέσα του 1992 με 7 ακόμα τόμους, είναι ένα μοναχικό παλιό στον έρωτα με το όραμα ενός ανθρώπου, και με τόλμη και ειρήνη αδικησάνε. Πάνω σ' αυτό το κτηρικό κίβητο που παρμένο από το Αιγαίο στη Νία Υόρκη, από τον παλαιό στο Νέο Κόσμο, έχουν οργανωθεί επιδίωξη από όλες τις φρέζες και όλα τα κοινωνικά στρώματα που ζουν τον απάτα έρωτα σε συνθήκες απόλυτης ελευθερίας. Όπως και εκείνη έτη και ο ανεργιστής καίτοι να αισθανθεί απειθαρομένους οικονομικά και να οδηγηθεί έτσι στην υδολογική και φιλολογική απειθαροσή του.

Αυτό ήταν το «παιδί» του κοσμή που ανατίσασται σ' αυτό τον το έργο με τον πλάγι-σμο τρίτο. Σχημάς πλάγι-σμο και πολλά άλλα στοιχεία για τις συνθήκες συγγραφής του βιβλίου αναφέρει στα κειμήλια κτηρικό του ο κτηρικό της έκδοσης, κτηρικό Γεωργίου Γεωργιανού.

⁵⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 8^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1992, σ. 233.

Αξιοσημείωτες είναι τρεις καταγγελίες για το βιβλίο, οι οποίες αναφέρονται και σχολιάζονται από τον Γιατρομανωλάκη. Πρώτον ένας μοναχός από το Άγιο Όρος ζήτησε τον «*δια τυφεκισμό θάνατο ορισμένων ατόμων που σχετίστηκαν με τον Μ.Α*», μέσω επιστολής του σε δεκαπενθήμερο περιοδικό.⁵⁹ Δεύτερον ο συντάκτης του περιοδικού *Πολιτικά Θέματα* κάλεσε «*τις γυναικείες οργανώσεις, τα πολιτικά σωματεία, την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, συλλήβδην τους πνευματικούς ανθρώπους και τις πνευματικές οργανώσεις να “αντιδράσουν {...} στην επίθεση της χυδαιότητας που {...} υπονομεύει την ηθική στάθμη του λαού μας” και να απαιτήσουν “να αποσυρθεί της αγοράς το βιβλίο και να διακοπεί η συνέχιση της ολοκλήρωσης του, {...} διαφορετικά πρέπει να μιλήσει η Δικαιοσύνη.”*» και τρίτον ο πατέρας ενός μικρού κοριτσιού αναστατώνόταν με τη σκέψη πως ίσως μια μέρα πέσει στα χέρια της κόρης του το βιβλίο αυτό. Σύμφωνα με τον Γιατρομανωλάκη όμως ο πατέρας «*σε μια τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να είναι πολύ υπερήφανος που το κοριτσάκι του διάβαζε και κατανοούσε την πολύτροπη γλώσσα του Μ.Α*».⁶⁰

Ο *Μέγας Ανατολικός* είναι ένας δεκαήμερος ερωτικός και πανήδονος θαλάσσιος διάπλους. Κυριαρχούν οι κάθε είδους ερωτικές σκηνές και όλων των ειδών οι φαντασιώσεις γίνονται πραγματικότητα. Ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί την λεπτομέρεια σαν όπλο του και έτσι η δράση μπορεί να χαρακτηριστεί βραδεία, ακόμη και πολλές φορές στάσιμη - κάτι το οποίο σε ουδεμία περίπτωση είναι πραγματικό, εφ' όσον μια προσεκτική ανάγνωση του κειμένου του *Μεγάλου Ανατολικού*, θα δείξει ξεκάθαρα ότι σε αυτές ακριβώς τις λεπτομερείς περιγραφές κρύβεται το νήμα που εάν ξετυλιχθεί, η ουσία του έργου θα αποκαλυφθεί ολοφάνερη. Τα δύο αυτά στοιχεία -αργή, φαινομενικά, δράση- και πληθώρα ερωτικών περιγραφών δημιούργησαν στις περισσότερες περιπτώσεις κρίσεις αρνητικές. «*Το αποτέλεσμα ήταν πολύ σύντομα να δημιουργηθεί και να παγιωθεί μια αρνητική θέση για το Μυθιστόρημα. Συνέβη έτσι ένα άλλο παράδοξο: ένα έργο που είχε παραμείνει για διάφορους λόγους ανέκδοτο, εξακολούθει και μετά την έκδοσή του να παραμένει άγνωστο εν πολλοίς.*»⁶¹

---

⁵⁹ Ο. π, σ. 233.

⁶⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 24 - 15.

⁶¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), σ 39.

Η μοναδική δημοσίευση όταν ακόμη ο Εμπειρικός ζούσε, έγινε στα 1966 στο περιοδικό *Πάλι*. Μονάχα κάποια αποσπάσματα του *Μεγάλου Ανατολικού* συμπεριλήφθηκαν στο περιοδικό, τα οποία προκάλεσαν σύγχυση, μπέρδεψαν το αναγνωστικό κοινό και λογοκρίθηκαν μην αφήνοντας να διαφανεί ο πλούτος που σήμερα υπάρχει διαθέσιμος προς μελέτη και εξαγωγή κατάλληλων πλέον συμπερασμάτων.⁶² Παράλληλα αξίζει να σημειωθεί ότι οι οικείοι και φίλοι του συγγραφέα είχαν την ευκαιρία να ακούσουν κομμάτια του μυθιστορήματος, σε συγκεντρώσεις που ο ίδιος οργάνωνε.

Η μεγαλύτερη μερίδα όμως με την δημοσίευση του '66 δυστυχώς δεν είχε να κερδίσει πλεονεκτήματα παρά μόνον αμφιβολίες, οι οποίες σίγουρα οδηγούσαν σε μονοπάτια και κρίσεις λαθεμένες τόσο για τον ίδιο τον ποιητή, όσο και για το υπόλοιπο έργο του. Ο Ελύτης αναφερόμενος στα *Γραπτά*, τα οποία για εκείνον «βρίσκονται στο στάδιο της μετατροπής του στίχου σε πεζό», αναφέρει πως «φαντασία, περιπέτειες, ελευθεροστομία και καθαρεύων λόγος, μ' έναν τρόπο που δεν ξανάγινε στα ελληνικά γράμματα ιχνογραφούνται ήδη εκεί μέσα έως ότου αργότερα ενταθούν και εν τέλει κορυφωθούν στα αθλήματα των τριών χιλιάδων σελίδων που ακολούθησαν {...} γνωστά, δυστυχώς, μόνον σε όσους είχαν την τύχη να τ' ακούσουν από την ιδιάζουσα, θερμή, παλλόμενη φωνή του.»⁶³

Στο Παρίσι διαβάζοντας τον *Μεγάλο Ανατολικό*

Από αριστερά: Βιβίκα Εμπειρικού, Γιώργος Σπυριδάκης,

Μαριάνθη Σπυριδάκη, Αδωνης Κύρου, Μαρίκα Μπίτσιου, Κώστας Αξελός (1952-53)

⁶² Βλέπε Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 288-289.

⁶³ Ο. Ελύτης, *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, Ύψιλον, Αθήνα 1980, σ. 56.

Σε μία ενδεικτική του ταξινόμηση, ο Γιατρομανωλάκης αναφέρει το γεγονός ότι οι αναφορές των κριτικών στον *Μεγάλο Ανατολικό* παρουσιάζουν καμπύλη. Πιο συγκεκριμένα, ξεκινώντας από το 1991, διαπιστώνει ότι οι αναφορές είναι περισσότερες από κάθε άλλη φορά. Περνώντας στην περίοδο έως το 2001 οι αναφορές ελαττώνονται, για να καταλήξουν το 2010 να αριθμούν μόλις μία.⁶⁴ Να σημειωθεί εδώ παρενθετικά, ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναφορών και των κρίσεων στο έργο, θα το βρει κανείς σε εφημερίδες της εποχής.

Το έτος 1991 – έτος δημοσίευσης του *Μεγάλου Ανατολικού*, η κριτική ως επί το πλείστον φαίνεται ότι εκτόξευσε τα πυρά της εναντίον του. Αν και υπήρξαν προφανώς θετικές προσλήψεις και αναφορές, ωστόσο η πλειοψηφία αναταράχθηκε και το πρώτο σοκ δεν άφησε περιθώριο για ξεκάθαρες κρίσεις και ερμηνείες.

Ο φιλόλογος – κριτικός Δ. Πλάκας θα γράψει τον Γενάρη του ίδιου έτους: «*Τι κρίμα όμως; Το κείμενο, που το διακρίνει στη δομή και την ανάπτυξη κλασική διαύγεια παρά τη συσσωρευτική και φλύαρη υπερβολή, δε διαθέτει κανένα άλλο σουρεαλιστικό στοιχείο. Καμία τόλμη γραφής · κανένας αιφνιδιασμός από την με απόλυτη λογική συνέπεια παρατακτική παράθεση πανομοιότυπων σκηνών. Δε μένει παρά η σεξουαλική απελευθέρωση*».⁶⁵ Παρομοίως και ο Γ. Π. Σαββίδης εκείνο που εισπράττει τελικώς είναι ένα «*μείγμα απογοητεύσεως, απορίας και ανίας.*» Ωστόσο είναι σημαντικό το εξής: παραδέχεται ότι «*η εργώδης αυτή σύνθεση*», είναι «*γραμμένη και για λόγους ψυχοθεραπείας επί μία εικοσιπενταετία*», όμως δε θα καταφέρει να βρει κάποιο κλειδί μέσα στο έργο, και έτσι κλείνοντας αναφέρει πως «*η μονοτονία εμμένει σε βαθμό μονοτονίας, τόσο στο επίπεδο των επιμέρους ερωτικών επεισοδίων, όσο και σε αυτό του ύφους.*»⁶⁶ Αλλά και ο Ξ. Α. Κοκόλης αναρωτιέται σε τι να οφείλεται αυτή η «*διαβρωτική και πεισματάρα ανία που κυριεύει τον αναγνώστη μετά τις πρώτες τριάντα (ή, έστω, ογδόντα) σελίδες;*»⁶⁷

⁶⁴ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), σ 39.

⁶⁵ Δ. Πλάκας, «Όταν λείπει η λογοτεχνική δημιουργία», *Το βήμα*, Ιανουάριος 1991, σ. Β 12, 36.

⁶⁶ Γ. Π. Σαββίδης, «Η αυτοϋπονόμευση της πορνογραφίας», *Τα Νέα*, Ιανουάριος 1991, σ. 28.

⁶⁷ Ξ. Α. Κοκόλης, «Ο Μέγας Βαρετός», *Εντευκτήριο*, τ. χ 14, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1991, σ. 96.

Η Μ. Χαρτουλάρη σε έρευνα της, η οποία περιλάμβανε πέντε ερωτήματα σχετικά με τον *Μεγάλο Ανατολικό*, απευθυνόμενα σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι αποκλειστικά σε κοινό φιλολογικό ή λογοτεχνικό, προσφέρει μία χρήσιμη πληροφορία βάση της οποίας έπειτα από την τεράστια απήχηση και πώληση όλων των τόμων της πρώτης έκδοσης, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πια το όλο γεγονός με τις διαστάσεις που είχε λάβει ως «κοινωνιολογικό φαινόμενο».⁶⁸ Μεταφέροντας τα λόγια της Φρίντα Λιάππα,⁶⁹ η Χαρτουλάρη ζωγραφίζει την κατάσταση της περιόδου.

Γίνεται επομένως φανερό ότι σε πρώτη φάση οι κριτικές ήταν αρνητικές, ωστόσο τα “ψυχαναλυτικά” στοιχεία του μυθιστορήματος, όσο και τα σεξουαλικά, τα ισοδύναμα με την απελευθέρωση του ατόμου διαπιστώνονταν ήδη. Ακόμη και κάποια θετική κρίση να υπήρχε, αυτή ήταν ως επί το πλείστον διστακτική, όπως εκείνη του Σπύρου Τσακνιά, σύμφωνα με τον οποίο: «ως έργο δεν έχει τίποτα αντίστοιχο στην εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή και αποτελεί ουσιαστικά ένα μοναχικό παράδειγμα».⁷⁰ Αλλά το αν θα πρέπει να το εκλάβει κανείς ως καλό ή κακό μοναχικό παράδειγμα δεν εξηγείται.

Στα 1993 δημοσιεύεται άρθρο με εμφανώς αρνητικές συνδηλώσεις «Ο μεγάλος... πληκτικός» στο οποίο επισημαίνεται η προαναφερθείσα «καμπύλη» των αναφορών. Συγκεκριμένα: «η ανταπόκριση των αναγνωστών φαίνεται να ακολουθήσε πορεία ανάλογη του ενδιαφέροντος των κριτικών. Κοντολογίς, υπήρξε εντονότατη στην αρχή, όταν το μυθιστόρημα επέδειξε αξιόλογες πωλήσεις (είχαμε δει ακόμη και αγοραστές του βιβλίου που έκοβαν τις σελίδες με τα χέρια σε πεζοδρόμιο έξω από το βιβλιοπωλείο), για να ατονήσει αργότερα και να παρουσιάσει μικρή αναζωπύρωση στο τέλος.»⁷¹

Αξιοσημείωτη είναι η παρατήρησή του Δ. Δημητρόπουλου για τον λόγο ότι έγινε αρκετά πρώιμα: «η ερωτική και εκφραστική πανδαισία του Μεγάλου Ανατολικού θα μπορούσε να αποτελέσει ένα είδος υποσυνείδητου της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας.»⁷²

⁶⁸ Μ. Χαρτουλάρη, «Ο Μέγας Ερωτηματικός», Τα Νέα, Ιανουάριος 1991, σ. 27-28.

⁶⁹ Ελληνίδα σκηνοθέτιδα (1948 - 1994)

«Εγώ δε θέλω να το διαβάσω τώρα. Θέλω να το διαβάσω με την ησυχία μου. Τώρα έχει γίνει μόδα. Είναι ένα μικρό σκάνδαλο στην αθηναϊκή κοινωνία. Όλοι το έχουν αγοράσει, όλοι μιλάνε γι' αυτό.»

Μ. Χαρτουλάρη, «Ο Μέγας Ερωτηματικός»... ό. π, σ. 26.

⁷⁰ Δ. Δημητρόπουλος, «Ο μέγας... πληκτικός», *Το Βήμα*, Μάιος 1993, σ. Β4, 38

⁷¹ Δ. Δημητρόπουλος, «Ο μέγας... πληκτικός», ό. π, σ. Β4, 38.

⁷² Ό. π, σ. Β4, 38.

Ο Ν. Βαλαωρίτης – φίλος και οικείος του ποιητή εκφράζει ένα βαθύ κατηγορώ ως προς τις αρνητικές κριτικές του έργου. Αναφέρει αρχικά ότι ήταν «εκπληκτικό το θέαμα της κριτικής υποδοχής του Μεγάλου Ανατολικού από τόσο πολλούς κριτικούς διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας και κατεύθυνσης, όσο φαίνεται από τα άρθρα αυτών» και κατά δεύτερον ότι «η αρθρογραφία τους αυτή στερείται συνήθως θλιβερά και της πιο στοιχειώδους ωριμότητας, στη μέθοδο, στο θέμα, στην πληροφόρηση και στην κριτική ιδιοφυΐα. Τα πιο συνηθισμένα ελαττώματα είναι η προχειρότητα, η επιπόλαιη κρίση, η ιδιοτέλεια, η μισαλλοδοξία, η προκατάληψη. Τέτοια παιδαριώδη χαρακτηριστικά δεν οφείλονται, δυστυχώς, στην νεανικότητα, αλλά στα πρόωρα γηρατειά, που καταθλίβουν τους νέους, όσο και τους πιο ηλικιωμένους, τους εγκλεισμένους ασυνηδείς σ' ένα γκέτο που πάντοτε εντείνει αυτά τα χαρακτηριστικά σε σημείο παροξυσμού.»⁷³

Στο αφιέρωμα της εφημερίδας *Τα Νέα*, το Νοέμβριο του 1999, διατυπώνεται από την Φρ. Αμπατζοπούλου η ενδιαφέρουσα άποψη ότι «το ερωτολογικό μέρος του βιβλίου καταλήγει σ' ένα είδος καθαρτικής δοκιμασίας.»⁷⁴

Τον Μάιο του 2000, η ίδια εφημερίδα κάνει ένα περισσότερο εκτενές αφιέρωμα στον Ανδρέα Εμπειρικό, όπου μεταξύ άλλων, διαβάζει κανείς ότι ο πεζογράφος πια Εμπειρικός αποτυπώνει εκεί «την δική του ψυχαναλυτική αντίληψη του ασυνειδήτου.»⁷⁵

Δε θα πρέπει παράλληλα να παραλείπεται το γεγονός ότι «στον υπερρεαλισμό πήγε διαμορφωμένος, με προβληματισμούς και αναζητήσεις που σχετίζονταν με την ψυχαναλυτική θεωρία και πρακτική {...} προσπάθησε να δείξει εμπράκτως, με τα γραπτά του, μια εφαρμογή της θεωρίας, συγκεκριμένα τη σχέση λόγου και ασυνειδήτου και τη σημασία της στο επίπεδο της τέχνης, με κείμενα που επιχειρούν ιλιγγιώδεις ανασκαφές στο υπέδαφος της ανθρώπινης κατάστασης και στο αχανές πεδίο της επιθυμίας.»⁷⁶

Σε συνέντευξή που παρατίθεται στο συγκεκριμένο αφιέρωμά του, ο Γιατρομανωλάκης θεωρεί ότι οι επικρίσεις «κατά το 90% δεν ξεκινούσαν τόσο από την “ανηθικότητα” των περιγραφών, όσο από την σχοινοτενή αφήγηση και την επανάληψη ποικίλων ερωτικών σκηνών...». «Οι ερωτικές σκηνές» αναφέρει επίσης «υπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς, λογοτεχνικούς. Υπηρετούν την ιδεολογία του ποιητή, του οραματιστή και

⁷³ Ν. Βαλαωρίτης, «Ο Μέγας Ανατολικός», *Διαβάζω*, τ. χ 358, Αθήνα, Δεκέμβρης 1995, σ. 198.

⁷⁴ Φ. Αμπατζοπούλου, «Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας», *Τα Νέα*, Νοέμβριος 1999, σ. 30.

⁷⁵ Φ. Αμπατζοπούλου, «Ανδρέας Εμπειρικός», *Τα Νέα*, ένθετο: *Πρόσωπα 21^{ος} αιώνας* (αφιέρωμα), Μάιος 2000, σ. 10.

⁷⁶ Φ. Αμπατζοπούλου, «Ανδρέας Εμπειρικός – Ρηξικέλευθο σχολείο ποιητών», ό. π, σ. 13.

απελευθερωτή.»⁷⁷ Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, εκείνη του Σ. Μιχαήλ, γύρω από το έργο δημιουργήθηκε σκάνδαλο «σκάνδαλο για τους “εχέφρονες” που ζήτησαν το διωγμό του βιβλίου και όσων συνετέλεσαν στην έκδοσή του. Σκάνδαλο όμως και για πολλούς “ελευθερόφρονες”, που έμειναν στην πρόχειρη ανάγνωση των δύο πρώτων τόμων (ή και ολίγων σελίδων) βλέποντας εκεί μόνο την περιγραφή μιας ατελείτητης σειράς σεξουαλικών πράξεων.»⁷⁸ Παράλληλα ο ίδιος υποστηρίζει πως: «το ωκεάνειο μυθιστόρημα, εκτός από ποιητικόν ανδραγάθημα, είναι και η μεγαλύτερη συμβολή του Ανδρέα Εμπειρικού στην ψυχανάλυση – αναξιοποίητη, βεβαίως, ακόμα.»⁷⁹

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η κατάσταση σε κάποιο βαθμό διαφοροποιείται στα τέλη του 20^{ού} αιώνα και η κριτική αντιμετωπίζει περισσότερο ψύχραιμα πια το φαινόμενο *Μέγας Ανατολικός*. Φυσικά και η αμφιβολία εξακολουθεί να υπάρχει, τουλάχιστον όμως έως το 2000, έτος – σταθμός για μια περισσότερο ώριμη πρόσληψή του έργου, ειπώθηκαν αξιόλογες κρίσεις, μερικές εκ των οποίων γονιμοποίησαν την προβληματική της παρούσας εργασίας.

Βέβαια τα σκαμπανεβάσματα ποτέ δε σταμάτησαν, έτσι στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ήδη, έπειτα από μια περίοδο θετικών προσλήψεων του έργου, ο Ν. Βαγενάς θα εμφανιστεί ενοχλημένος και θα αναφέρει ότι: «ο *Μεγάλος Ανατολικός*, συνολικά εκτιμώμενος είναι έργο ανιαρό {...} η ψυχαναλυτική εμβρίθεια του ποιητή – πρωτοπόρου βέβαια της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα – φαίνεται να είναι μικρότερη απ’ ότι περιγράφεται.»⁸⁰ Δυστυχώς η παρακάτω πρόταση του Ν. Βαλαωρίτη αποτελεί μια πραγματικότητα: «Ένα τέτοιο έργο, όπως ο *Μ.Α.*, αναγκαστικά θα έμενε “αντικανονικό”, από τη σύλληψή του και την πρόθεσή του, κι αν στο μέλλον αναγνωριστεί ως κλασικό, θα είναι μάλλον στα κλασικά των ερωτογραφημάτων.»⁸¹

Στη συνέχεια της εργασίας μελετάται το πώς η ψυχαναλυτική και η υπερρεαλιστική διάσταση συγχωνεύονται στο «αντικανονικό» αυτό έργο, που εξαιτίας του ρηξικέλευθου χαρακτήρα του μοιραία παρεξηγήθηκε, από μερίδα της κριτικής.

⁷⁷ Γ. Γιατρομανωλάκης «5 Κλειδιά», ό. π, σ. 15.

⁷⁸ Σ. Μιχαήλ, «Ο Μέγας της ελευθερίας Ανατολικός», ό. π, σ. 28.

⁷⁹ Σ. Μιχαήλ, «Το ασυνείδητο σαν ταξίδι», ό. π, σ. 30.

⁸⁰ Ν. Βαγενάς, «Έλλειμμα νηφαλιότητας – Επίλογος στο έτος Εμπειρικού», *Το Βήμα*, Δεκέμβριος 2001, σ. Α55.

⁸¹ Ν. Βαλαωρίτης, «Το άγχος της προσδοκίας της αναγνώρισης του έρωτα», *Αντί*, τ. χ 731, Αθήνα, Φεβρουάριος 2001, σ. 46.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟΝ ΜΕΓΑΛΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ:

«Διότι τίποτε άλλο δεν έχει σημασίαν από την ηδονήν που συνεχώς ογκούται και αυξάνει»

Δε θα είχε νόημα να ξεκινήσει μια παράθεση χωρίων από το έργο εφόσον με μια πρώτη επαφή ο αναγνώστης -πέραν της έκπληξης- διαπιστώνει τον παράγοντα της σεξουαλικότητας, ο οποίος σε συνδυασμό με το σχήμα και τους κώδικες της ψυχανάλυσης, κάτω από το πέπλο της λογοτεχνικής γραφής, ενώνονται τόσο δημιουργικά ώστε να επιτυγχάνεται σε πρώτο στάδιο ένας πρωταρχικός στόχος του συγγραφέα: η συνειδητοποίηση της σημαντικότητας του έρωτα και της τοποθέτησής του ως στοιχείου “αρχής”. Μπορεί να ειπωθεί ότι ο Εμπειρικός ως οδηγητής προς τον δρόμο της απαλλαγής από τα δεσμά και τις καταπιέσεις, κατορθώνει να δημιουργήσει δεύτερες σκέψεις με τις οποίες θα αναλογιστεί την δύναμη της σεξουαλικότητας και για λίγο θα φέρει στο νου του καθενός, μέσω του Ιουλίου Βερν την εικόνα του Νέου Κόσμου που οραματίζεται στον *Μεγάλο Ανατολικό*, εκεί που θα βασιλεύει η ελευθερία και η έννοια, έστω, του περιορισμού δε θα υπάρχει ούτε καν στο λεξιλόγιο των κατοίκων του. «Ένας νέος κόσμος έσφυζε παντού {...} Αι μικραί και μεγάλαι έριδες των λαών και των εθνών είχαν καταπαύσει {...} η ελευθερία έχουσα παύσει να είναι αντικείμενον εκμεταλλεύσεως των αναρχικών και των αναρχούμενων, εβλάσταινε και άνθιζε παντού διότι είχε ευρεθεί η πηγή, το κέντρον της και το επίκεντρον {...} εις τον Έρωτα, εις τον Ίμερον, εις την Ηδονήν και εις τας παντοδυνάμους ώσεις των που άλλοτε ετρόμαζαν τόσον πολύ τους ανθρώπους.»⁸²

Στο κόσμο αυτό ο έρωτας συνδέεται με την φύση. Στις απορίες της ελληνίδας παιδαγωγού Μαρίας σχετικά με τη ζωή, την φύση των πραγμάτων και τον έρωτα, συγκαταλέγονται και οι εξής: «Και τι ήτο αυτή η ακατάσχετος και ανυπέρβλητος παρώθησις; Τι ήτο αυτή η παντοδύναμος ενόρμησις που έμοιαζε με κέντρισμα φλογερόν

⁸² Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 5^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1991, σ. 161-162.

και αδιάκοπον; Τι ήθελε να ρυθμίση η ηθική; Διατί έπρεπε να διαχωρισθή η ηδονή από την στοργήν και την τρυφερότητα; Διατί το πρώτον εθεωρείτο υπαγόρευσις του Σατανά, και τα άλλα αρεταί; Και καταλήγει ως εξής: «Μήπως, λοιπόν, το λάθος ευρίσκετο εις την ηθικήν και εις την θρησκείαν και όχι εις τον έρωτα και την ηδονήν, δηλαδή, όχι εις την φύσιν, αλλά εις την μεταφυσικήν; Διότι, πως ήτο δυνατόν να έχει λάθος η Φύσις!».⁸³

Αν και όπως προαναφέρθηκε ο Εμπειρικός δεν συνήθιζε να γράφει σε ημερολόγια, ωστόσο υπάρχει ένα του 1943 -ανέκδοτο σήμερα- στο οποίο σημειώνει πως: «το μεγαλύτερο και δυσκολότερο πρόβλημα που έχουν να λύσουν οι άνθρωποι, όπου κι αν βρίσκονται, ό,τι κι αν πρεσβεύουν, ό,τι κι αν δοξάζουν δεν είναι ούτε το ηθικό, ούτε το θρησκευτικό, ούτε το κοινωνικό, ούτε το οικονομικό, αλλά το ερωτικό, το οποίον αν μείνει άλυτο, είναι αδύνατον να λυθούν όλα τα υπόλοιπα. Δια να λυθεί {...} θα χρειασθή μια {...} αναθεώρησις όλων των καθιερωμένων επισήμως ή ανεπισήμως θρησκευτικό-ηθικών δοξασιών και συνηθειών καθώς και μια ριζική και βαθυτάτη μεταρρύθμιση {...} του τρόπου και της αντιλήψεως της αγωγής των παιδιών, καθώς και όλων των ιδεών που διέπουν τους σπορείς των αγοριών και κοριτσιών και τους διδασκάλους των, που τόσο τραγελαφικά προσπαθούν να δημιουργήσουν πολιτισμούς και ανθρώπους ενάντια στην αναντιρρήτως απόλυτη και επιτακτική ψυχοβιολογική ανάγκη του ανθρώπου τη λιβιδινική ανάγκη, τουτέστιν τη φυλετική μας πείνα και δίψα»⁸⁴, ενώ στα 1967 ο ίδιος δήλωνε: «έγινα ο άνευ ορίων υπέρμαχος του Έρωτος»⁸⁵ και μέσα στο έργο του τοποθετώντας τον Ρώσο πρίγκιπα Σέργιο Ιβάνοβιτς σε συζήτηση περί έρωτα με τον λόρδο Άλτζερνον Κλίφφορντ δικαιώνει την πρωτοκαθεδρία του, καθώς και εκείνη της ανεμπόδιστης ηδονής. Σύμφωνα με τον Κλίφφορντ: «ο έρωτας με όλα του τα φαινόμενα, και όχι ως μια έννοια ανεδαφικώς τυποποιημένη από την ηθική, ο έρωτας λοιπόν εν τη πληρότητί του, ο έρωτας ο αληθινός, ο έρωτας ο βιολογικός και πάσα ωστική φορά ή δύναμις είναι εν και το αυτό – δηλαδή ενέργεια ερωτική και ηδονική του σώματος και της ψυχής, τουτέστιν η πλήρης, ενιαία και αδιαίρετη ουσία, όχι μόνο του ατόμου, αλλά και της καθολικής υπάρξεως του κόσμου. Η ζωή για μένα, Σέργιε, είναι ο Έρωσ, αλλά ο Έρωσ πλήρης, με όλα του τα φαινόμενα

⁸³ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 6^{ος}, σ. 186-187.

⁸⁴ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 911.

⁸⁵ Α. Σκαρπαλέζου, «Μάχομαι δια την απελευθέρωσιν του έρωτα», *Ηριδανός*, τ. χ 4, Αθήνα, Φλεβάρης – Μάρτης 1976, σ. 13

αλληλένδετα, συνυφασμένα και συγκροτούντα την ολοκληρωτικήν υπόστασιν και μορφήν του.»⁸⁶

Μέσα στα συμφραζόμενα μελέτης της σεξουαλικότητας σημαντικό είναι να μην παραλείπεται το ότι «η γοητεία που ασκούσε ο ερωτισμός στους σουρρεαλιστές ήταν σε μεγάλο βαθμό προϊόν φροϋδικής επιρροής {...} Στερεά ριζωμένη στο υποσυνείδητο, η σεξουαλικότητα ισχυροποιόταν ώστε να αποβεί μείζον οπλοστάσιο του σουρρεαλισμού {...} οι σουρρεαλιστές ανακηρύχθηκαν υποστηρικτές του έρωτα σε όλες του τις μορφές. Σουρρεαλισμός δεν είναι απλώς η εντυπωσιακή εικόνα, η παράλογη φράση και η ονειρώδης υφή. Αυτές είναι οι μέθοδοι. Βασικά ενδιαφέρεται για την απελευθέρωση της φαντασίας και την εύρυνση του ορισμού της πραγματικότητας.»⁸⁷ Για τον ποιητή – πεζογράφο η πραγματικότητα των οραματισμών του απέχει πολύ από εκείνη της εποχής του. Έτσι ο μελετητής του ωκεάνιου μυθιστορήματος θα μπορέσει να πλησιάσει την πραγματικότητα αυτή. Μάλιστα ο ίδιος ο Εμπειρικός αναφέρει πως: «κάποιος που θα ήθελε από σήμερα να πραγματοποιήσει αυτήν την ελευθερία μπορεί να το κάνει. Εάν βασιστεί σ' αυτό το βιβλίο, και όσα λέει ο συγγραφέας τα εφαρμόσει με θάρρος {...} Αλλά αυτό ως άτομον, ή εν συνδυασμώ με ορισμένα άτομα. Ως σύνολον θα αργήσει πολύ».⁸⁸ Το κυρίαρχο στοιχείο θα είναι η απελευθέρωση, γι' αυτό και η σεξουαλικότητα μέσα στο έργο του γίνεται σύμβολο – το σύμβολο της απελευθέρωσης. Παρατηρείται λοιπόν η έντονη πεποίθησή του πως η κατάσταση μπορεί να διαμορφωθεί και τοποθετεί τον εαυτό του στην θέση του οδηγητή. Εφόσον ήταν ενταγμένος σε μια μακρόχρονη πορεία ως ψυχαναλυτής, περνώντας στην λογοτεχνία προσπαθεί με βάση και ξεκίνημα τον επιστημονικό αυτό κλάδο να γίνει ένας αναμορφωτής, ο οποίος δε δέχεται πια την ανάμειξη πολιτικών κομμάτων.

⁸⁶ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 1^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1990, σ. 19.

⁸⁷ C. W. E. Bigsby, *Νταντά και Σουρρεαλισμός*, (μτφ: Ε. Μοσχονά), Ερμής, Αθήνα 1972, σ. 104, 105 και 112.

⁸⁸ Λ. Εμπειρικός (απομαγνητοφώνηση), «Αποσπάσματα των δύο συζητήσεων του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004, σ. 33.

Σύμφωνα με τον Μ. Φουκώ «στην αρχαία ηθική, είναι φανερό -αν εξαιρέσουμε μερικά παραγγέλματα που ισχύουν για όλους- ότι η σεξουαλική ηθική αποτελεί πάντα μέρος του τρόπου ζωής, ο οποίος καθορίζεται από το δοτό κοινωνικό επίπεδο του ατόμου και από τους τελικούς σκοπούς που αυτό έχει επιλέξει.»⁸⁹ Παράλληλα ο ίδιος τονίζει ότι «το χαρακτηριστικό στις νεότερες κοινωνίες δεν είναι ότι καταδίκασαν το σεξ στην αφάνεια, αλλά ότι καταδικάστηκαν οι ίδιες να μιλάνε γι' αυτό, εξαίροντας το σαν "το μυστικό.»⁹⁰ Στόχος του Εμπειρικού είναι η διαφοροποίηση των αντιλήψεων και η αλλαγή καλά ριζωμένων πεποιθήσεων, ακριβώς γι' αυτό πιστεύει ότι η επανάσταση μπορεί να ξεκινήσει απ' τον καθένα ξεχωριστά για να καταλήξει με πολύ κόπο και προσπάθειες στο σύνολο της κοινωνίας. Όπως και να 'χει στοχεύει στο κέντρο της ανθρώπινης συνείδησης, εκεί από όπου θα ξεκινήσει η επανάσταση και κατ' επέκταση η απελευθέρωση.

Μέσα στο έργο, η Μαρκελίνη Durantel – η Γαλλίς τυχοδιώκτις αναρωτιέται: «Αλλά γιατί, προς Θεού, γιατί, ενώ πολλοί επαναστατούσαν κατά άλλων σαθροτήτων και αθλιότητων της ζωής, ουδείς, μα ουδείς, τολμούσε να κάμη μιαν επανάστασιν ερωτικήν, που εν τέλει θα ελύτρωνε όχι μόνον τον έρωτα αλλά και όλους τους ανθρώπους από τα χειρότερα και τα βαθύτερα δεσμά των;»⁹¹

Η κοινωνία δε μπορεί να συνεχίσει να πορεύεται με τους ίδιους όρους. Τα παιδιά λοιπόν, θα πρέπει να εκπαιδεύονται πάνω σε ζητήματα σεξουαλικότητας και οι δάσκαλοί τους απαγορεύεται να την παραμελούν και να μην την τοποθετούν στην θέση που της αξίζει. Στη Νέα Παγκόσμια Πολιτεία του Μεγάλου Ανατολικού οι γονείς θα είναι εκείνοι που θα προετοιμάζουν τα παιδιά τους όσον αφορά στα ζητήματα του έρωτα – μάλιστα θα υπάρχουν ειδικοί παιδαγωγοί που θα προσλαμβάνονται από το κράτος, οι «ερωτογυμνασταί» ώστε να τα προσανατολίζουν κατάλληλα. Παράλληλα η συνουσία θα επιτρέπεται «ευθύς ως αυτή καθίστατο εφικτή, ασχέτως ηλικίας.»⁹²

Η σεξουαλικότητα αναδεικνύεται ύψιστη αρχή και προϋπόθεση εφόσον «μόνον» αυτή «μπορεί να οδηγήσει σε καινοτομίες και σε νέες κατακτήσεις, δημιουργώντας καινοτόμους και κατακτητές»⁹³ · έτσι «η μόνη κοινωνία που είναι νοητή στο επίπεδο του

⁸⁹ Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 2, Ράππα, Αθήνα 1978, σ. 73.

⁹⁰ Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, Ράππα, Αθήνα 1978, σ. 48-49.

⁹¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 3^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1991, σ. 217.

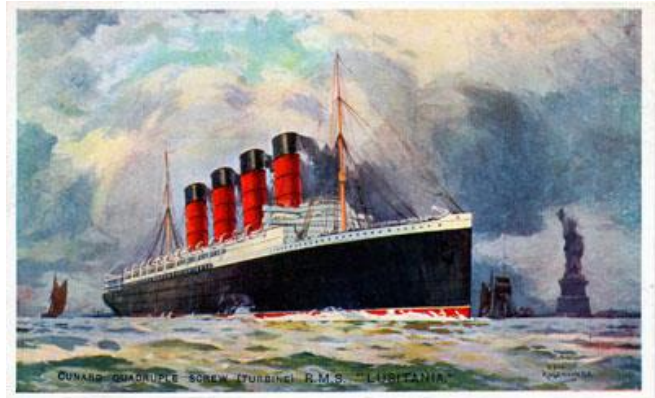
⁹² Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 5^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1991, σ. 167.

⁹³ Ζακ Ρυφιέ, *Η σεξουαλικότητα και ο θάνατος*, (μτφ: Μπ. Γεωργούλας), Ράππα, Αθήνα 1987, σ. 27.

ανθρώπου είναι μια φιλελεύθερη, πλουραλιστική κοινωνία, που είναι ανοιχτή σε όλους και πληροφορεί τα μέλη της, αλλά τα αφήνει ταυτόχρονα ελεύθερα να δημιουργούν.»⁹⁴

Ο Ο. Ελύτης βασιζόμενος στα λεγόμενα του Δ. Μέντζελου που του ήταν στα χρόνια του ένας άγνωστος νέος, αναφέρει τον σκοπό του ποιητή: «ο Έρωτας, η Ποίηση, ο Έρωτας και η Ποίηση αξεχώριστα, όφειλαν να μας δίνουν το παράδειγμα. Να ξεπερνούν τους φραγμούς που ορθώνουν η σεμνοτυφία, η γλώσσα, η σύνταξη, τα δεσμά μιας μέτριας και ηλίθιας κοινωνίας {...} Να ποια ήταν η αποστολή του ποιητή: να κάνει, έστω και για μια στιγμή, αισθητή την παρουσία της»⁹⁵ Σίγουρα ο φίλος του, Ανδρέας Εμπειρικός κατάφερε να πραγματοποιήσει την αποστολή αυτή στο μεγαλύτερο βαθμό.

Έχει ήδη πια φανερωθεί η αξία του έρωτα, ο οποίος για τους υπερρεαλιστές «παύει να είναι ένα απλό λυρικό μοτίβο, η αφορμή για ένα ωραίο ποίημα. Αντίθετα μετατρέπεται σε έναν από τους τροχούς της αλλαγής και της επανάστασης {...} ο έρωτας, δηλαδή το καταλυτικό πάθος, η συναισθηματική αναστάτωση που δε γνωρίζει φραγμούς ούτε περιορισμούς, αποτελεί για τους ποιητές του κινήματος την υπέρτατη σύνθεση, του υποκειμενικού και του αντικειμενικού, τη μεγάλη αποκάλυψη, κάτι που ξεπερνά τον υπαρκτό, υλικό κόσμο μας.»⁹⁶

Σύμφωνα με την Εισαγωγή στην ψυχανάλυση και τις παραδόσεις του Φρόυντ, η κοινωνία έχει το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης αναφορικά με το ζήτημα της σεξουαλικότητας: «η κοινωνία δεν επιθυμεί λοιπόν να της θυμίζουν αυτό το ακανθώδες σημείο της θεμελίωσής της, δεν την συμφέρει να αναγνωρίζεται η ισχύς των σεξουαλικών ορμών και να υπογραμμίζεται η σημασία της σεξουαλικής ζωής για το άτομο, αλλά με παιδαγωγική πρόθεση έχει χαράξει τον δρόμο που εκτρέπει την

⁹⁴ Ο. π, σ. 281.

⁹⁵ Ο. Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, Αθήνα 1987, σ. 339-340.

⁹⁶ Αφιέρωμα στον Υπερρεαλισμό και τον Έρωτα του περιοδικού *Διαβάζω*.

«Σουρρεαλισμός και έρωτας... δύο αδιαχώριστες και αλληλένδετες έννοιες», *Διαβάζω*, τ. χ 335, Αθήνα, Μάιος 1994, σ. 50 -51.

προσοχή από όλο αυτό το πεδίο.»⁹⁷ Έτσι απορρίπτει τα συμπεράσματα της ψυχανάλυσης ως μη αποδεκτά με βάση την “κρατούσα” ηθική.

«Αλλά η απόλυτος ελευθερία στον έρωτα δε νομίζετε ότι γεννά ορισμένους κινδύνους, θα έλεγα μάλιστα ορισμένους μεγάλους κινδύνους, δια τον πολιτισμόν και την ανθρωπότητα, αν δεν προετοιμασθή η ανθρωπότης, για μια τόσο μεγάλη αλλαγή στις συνήθειές της και τις αρχές της; Δεν νομίζετε ότι υπάρχει φόβος να επανέλθωμεν στην πρωτόγονο αγριότητα των ενστίκτων και να μετατρέψωμεν την κοινωνία σε ζούγκλα εάν μονομερώς δοθεί η ελευθερία αυτή εις τους ανθρώπους;»⁹⁸ θα αναρωτηθεί ο ήρωας του κειμένου Ιούλιος Βερν απευθυνόμενος στον Ελβετό ιατροφιλόσοφο Χάνς Έντελμαν.

Παράλληλα αστειευόμενος σχετικά με το πώς θα μπορούσε να οριστεί η ψυχανάλυση, ο Φρόυντ παρατηρεί ότι «δεν είναι εύκολο να δηλώσουμε το περιεχόμενο της έννοιας “σεξουαλικός”. Όσα συναρτώνται με την διαφορά των δύο φύλων είναι ίσως το μόνο που προσδιορίζει το περιεχόμενο της έννοιας σωστά, αλλά θα το βρείτε άχρωμο και πολύ γενικό. Αν εστιάσετε την προσοχή σας στο γεγονός της σεξουαλικής πράξης, θα αποφανθείτε ίσως ό,τι σεξουαλικό είναι ότι σχετίζεται με την απόκτηση ηδονής μέσω του σώματος, ασχολείται ιδιαίτερα με τα γεννητικά όργανα του άλλου φύλου και σε τελική ανάλυση αποβλέπει στην ένωση των γεννητικών οργάνων και στην εκτέλεση της συνουσίας {...} αν όμως θεωρήσετε τη λειτουργία της αναπαραγωγής ως πυρήνα της σεξουαλικότητας, κινδυνεύετε να αποκτήσετε πολλά πράγματα που δεν αποβλέπουν στη διαιώνιση του είδους και παραταύτα ανήκουν στη σεξουαλικότητα, όπως λόγου χάρη τον αυνανισμό ή ακόμη και το φίλημα. Από την εμπειρία όμως γνωρίζουμε ότι οι απόπειρες ορισμών οδηγούν πάντα σε δυσκολίες.»⁹⁹ Ακόμη και ο ίδιος ο Φρόυντ εμφανίζεται διστακτικός ως προς μία συγκεκριμένη θεώρηση και αποτύπωση της σεξουαλικότητας, κάτι που σημαίνει ότι το πεδίο είναι αρκετά ευρύ και ο τρόπος προσέγγισης δεν είναι ένας και μοναδικός.

⁹⁷ Σ. Φρόυντ, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, (μτφ: Λ. Αναγνώστου), Επίκουρος, Αθήνα 1996, σ. 26.

⁹⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 7^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1992, σ. 212.

⁹⁹ Σ. Φρόυντ, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό. π, σ. 291.

Δε θα πρέπει, όμως, να λησμονείται ο παράγοντας ψυχανάλυση όμως σε αυτή την προσπάθεια αναφοράς στη σεξουαλικότητα του έργου του Εμπειρικού. Ο λόγος του αποτελεί «αν όχι τον πιο ερωτικό στη νεοελληνική λογοτεχνία, αναμφισβήτητα τον πιο αφοσιωμένο και έμμονα προσανατολισμένο στη σεξουαλική πράξη {...} ο έρωτας κυριαρχείται από την παρόρμηση και τα ένστικτα, και σε καμία περίπτωση δεν παρεκκλίνει από τον “κανονικό” σεξουαλικό σκοπό: την εκφόρτιση. Ο έρωτας μ’ αυτό τον τρόπο λειτουργεί ως ενστικτώδη διαδικασία και ως εξωτερίκευση του πόθου για ηδονή, ο οποίος στη φροϋδική θεωρία ταυτίζεται με την επιθυμία για τη ζωή και τη σεξουαλικότητα.»¹⁰⁰ «Αυτή» λοιπόν «η φροϋδικής εμπνεύσεως σύλληψη της σεξουαλικότητας, η οποία εκφέρεται συχνά με εμμονή στην κυριολεκτική έκφραση και την περιγραφική λεπτομέρεια, αποτελεί την μία χαρακτηριστική όψη του ερωτικού λόγου του Εμπειρικού {...} η καταδήλωση χαρακτηρίζει τις οργασμικές περιγραφές που πλεονάζουν στα πεζά κείμενα {...} ενώ η μεταφορική υποκατάσταση παρατηρείται στα περισσότερα ερωτικά ποιήματα.»¹⁰¹

Διαμορφώνεται λοιπόν το σχήμα του Εμπειρικού, το οποίο υπηρετείται και στον Μεγάλο Ανατολικό, αλλά και στα ποιήματά του με διαφορετικές όμως μεθόδους. Αναφέρει ο Ν. Σιγάλας: «Σε αυτή τη σχέση απελευθέρωσης και ερωτικής κυριαρχίας βρίσκεται νομίζω ο πυρήνας της ποιητικής θεωρίας του Μεγάλου Ανατολικού και ειδικότερα η σχέση του με τον υπερρεαλισμό, όπως ο ίδιος ο συγγραφέας φαίνεται να την αντιλαμβάνονταν. Έναν υπερρεαλισμό στα πλαίσια του οποίου οραματίστηκε να επανεπενδύσει, στη γυμνή και απρόσκοπτη μορφή της, την ψυχαναλυτική θεωρία.»¹⁰²

---

¹⁰⁰ Π. Βουτουρής, *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ.168.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υποσημείωση του συγγραφέα, ο οποίος βασιζόμενος στα *Τρία δοκίμια για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, του Φρόυντ, αναφέρει πως: «ο Freud ορίζει τη σεξουαλική παρέκκλιση (“διαστροφή”) ως προς το αντικείμενο και ως προς το σκοπό της σεξουαλικής επιθυμίας: “ως κανονικός σεξουαλικός σκοπός ορίζεται η επαφή των γεννητικών οργάνων κατά τη διάρκεια της συνουσίας, η οποία οδηγεί στην απαλλαγή από τη σεξουαλική διέγερση και στην προσωρινή αναστολή του σεξουαλικού ενστίκτου· πρόκειται για μια ικανοποίηση ανάλογη με αυτήν που επιφέρει ο κορεσμός της πείνας”»

¹⁰¹ Ο. π, σ. 169.

¹⁰² Ν. Σιγάλας, «Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του Μπρετόν, του Φρόυντ και του Χέγκελ», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004, σ. 40.

«Μπορούμε» επομένως «να δεχθούμε πως οι επίμονες και κάποτε, παρά την τρυφερότητά τους, επίπονες και βίαιες ερωτικές περιγραφές αποτελούν την πρώτη “ύλη”, που επεξεργασμένη λογοτεχνικά αποβαίνει το υλικό ενός ιδιότυπου αλλά υψηλού (σύμφωνα με τον συγγραφέα) πολιτισμού του οποίου το βασικό, το “ηθικό” στοιχείο είναι η διαμέσου του έρωτος πλήρης απελευθέρωση του ανθρώπου. Όσο και να ακούγεται οξύμωρο, ο τολμηρότατος, “ανήθικος” και κάποτε υβριστικός στη βωμολοχία του ΜΑ έχει συνταχθεί ακριβώς ως ανάγνωσμα διδακτικό της ερωτικής αθωότητας.»¹⁰³ Σύμφωνα άλλωστε με τον επιβάτη του υπερωκεανείου, ζωγράφο, Αιμίλιο Μπερτιέ η αληθινή ευρυθμία εις τον κόσμο, θα έρθει μονάχα όταν ο άνθρωπος κατανοήσει ότι «ο προορισμός δεν είναι ούτε το καλόν, ούτε το κακόν, παρά μόνο η ικανοποίηση των πρωταρχικών αναγκών της φυσικής του υποστάσεως.»¹⁰⁴

«Εν κατακλείδι, ο Εμπειρικός έχοντας ως ερείσματα τις θεωρητικές αρχές του υπερρεαλισμού και της ψυχανάλυσης κατόρθωσε να κατασκευάσει λογοτεχνικά κείμενα, τα οποία απηχούν την “οραματική” του ιδεολογία περί απελευθερωμένου έρωτα» και ανέδειξε «τον έρωτα ως το υπέρτατο αγαθό, ως τον κυριότερο ρυθμιστή των ανθρώπινων ενεργειών.»¹⁰⁵

Παρατηρείται λοιπόν η κυριαρχία της νέας ερωτικής ιδεολογίας, η οποία κατ’ επέκταση θα οδηγήσει σε «ένα νέο καθεστώς, το Πανερωτικό, που θα εκδηλούται και θα υπάρχει, όχι μόνον κατά τας στιγμάς των ερωτοπραξιών, αλλά ανά πάσαν στιγμήν και εις πάσαν πράξιν των ανθρώπων, δημιουργώντας μίαν νέαν εποχήν και νέον πολιτισμόν -πραγματικά ανθρώπινον πολιτισμόν- λαμπρότητος αφάνταστου, πράγμα που θα ισοδυναμή με την ανέρευσιν του Παραδείσου – ενός Παραδείσου άνευ προπατορικού αμαρτήματος {...} την φοράν αυτήν.»¹⁰⁶

¹⁰³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 19.

¹⁰⁴ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 5^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1991, σ. 14-15.

¹⁰⁵ Β. Μ. Αγάθου, *Ιδεολογία και Ρητορική: Ανδρέας Εμπειρικός – Άγγελος Σικελιανός* (μεταπτυχιακή διατριβή), Ιωάννινα, Μάρτιος 2011, σ. 80.

¹⁰⁶ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 7^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1992, σ. 214.

Πορνογραφία ή ελευθεριάζων μυθιστόρημα:

Από την στιγμή της έκδοσης του *Μεγάλου Ανατολικού* και έπειτα, ένα μείζων ζήτημα που προκύπτει είναι το εάν αυτό αποτελεί ένα πορνογράφημα ή μια καλλιτεχνική δημιουργία περί ερωτισμού. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο ποιητής Γ. Χ. Ώντεν «*απόδειξη του γεγονότος ότι η πορνογραφία δεν έχει καμιά λογοτεχνική αξία είναι ότι, αν επιχειρήσουμε να τη διαβάσουμε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο πλην αυτού που υπαγορεύει το σεξουαλικό κίνητρο, καταλήγουμε να βαριόμαστε μέχρι θανάτου*».¹⁰⁷ Το αντίθετο συμβαίνει με τον Μεγάλο Ανατολικό, όπως δείχνει η εργασία αυτή: μας καλεί σε ένα επιπλέον επίπεδο ανάγνωσης -το ψυχαναλυτικό- πέρα από το προφανή.

Το έργο δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πορνογραφικό, αφού σύμφωνα με τον B.Muldworff «*η πορνογραφία αρχίζει από τη στιγμή ακριβώς που η ηδονή καταντά εμπόρευμα. Η ερωτική φιλολογία ή η τέχνη που χρησιμοποιεί την ηδονή ως μέσο και όχι ως σκοπό διαφέρουν ριζικά. Ο Σάντ δε πουλούσε σεξ: κονιορτοποιούσε την ηθική της εποχής του. Ο Μπατάιγ δε πουλά σεξ: περιγράφει τα δράματα της παράδοσης της κοινωνικής ηθικής. Ο Γκυγιτά δε πουλά σεξ: προσπαθεί να δείξει τους μηχανισμούς της λίμπιντο που λειτουργούν στο επίπεδο της γραφής.*»¹⁰⁸ Έτσι λοιπόν αντίστοιχα και ο Εμπειρικός προσπαθεί να αφυπνίσει συνειδήσεις. Δε πρέπει, βέβαια, να λησμονείται το γεγονός ότι «*ο μεγάλος απών από την πορνογραφία είναι, βέβαια, ο έρωτας.*»¹⁰⁹ Ο έρωτας -με την έννοια του έρωτα που έχουν κατά νου οι περισσότεροι άνθρωποι- απουσιάζει από το μυθιστόρημα, ωστόσο, ειδικότερα προς το τέλος περίπου του ογκωδέστατου έργου, παίρνει σάρκα και οστά μεταξύ του Έλληνα επιβάτη -περσόνα του Εμπειρικού- Ανδρέα Σπέρχη και της ελληνίδας παιδίσκης Ειρήνης, με την γνωστή μορφή της αγάπης και της αφοσίωσης μεταξύ δύο ατόμων. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι στο υπόλοιπο έργο, υπάρχει ένα “πανσεξουαλικό” συγγραφικό υποκείμενο. Πιο συγκεκριμένα, ο Ανδρέας Σπερχής «*έβλεπε τώρα τον δεσμόν αυτόν, ως αποτελούντα απαρχήν νέας περιόδου της ζωής του, νέον σταθμόν {...} έβλεπε τον εαυτόν του πραγματοποιούντα την περαιτέρω πορείαν του εις την ζωήν, δια πρώτην φοράν με μίαν*

¹⁰⁷ Γ. Χ. Ώντεν, *Ο ποιητής και η πολιτεία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012, σ. 11.

¹⁰⁸ B. Muldworff, «Πορνογραφία ή ο ερωτισμός της απόγνωσης», (μτφ. Εύα Καλπουρτζή), *Ο Πολίτης*, τ. χ 1, Αθήνα, Μάης 1976, σ. 84.

¹⁰⁹ Ο. π., σ. 85.

σύντροφον – την χαρίεσαν μικράν Ελληνίδα, την οποία ήδη εσκέπτετο να ζητήσει εις γάμον από τον πατέρα της εις τας Ηνωμένας Πολιτείας {...} την οποία θα εμμούσε ο ίδιος εις τας ιδικάς του, λίαν πρωτοτύπους και άκρως αντισυμβατικές ιδέας και σφόδρα μη κομφορμιστικές αντιλήψεις {...} και η τελείως ικανοποιητική οργάνωσις και απόδοσις της ηδονικής ζωής του, θα επέτρεπε, αντιστοίχως και παραλλήλως, εξ ίσου ικανοποιητικήν οργάνωσιν και απόδοσιν των ικανοτήτων του εν τη ποιήσει.» Στο σημείο αυτό ο ίδιος ο Εμπειρικός κάτω απ' το πέπλο της περσόνας του, κάνει εντονότατη την εμφάνισή του: «Γινόμενος πανευτυχής εν τω έρωτι, όχι μόνον θα εγίνετο πολύ σημαντικώτερος ποιητής, αλλά θα ηδύνατο να εργασθή και εις το πλευρόν του πατρός του, ως μέγας πλοιοκτήτης, ως έμπορος και αργότερον και ως πολιτικός ανήρ και ίσως-ίσως ακόμη και ως αρχηγός μιας νέας θρησκείας, δοξάζων τον εαυτόν του, την οικογένειάν του και το γένος και προχωρών, δια της απελευθερώσεως των αλυτρώτων αδελφών αλλά και όλων των άλλων εν τω άμα δούλων να πραγματοποιήση μίαν ημέραν και την απελευθέρωσιν της ανθρωπότητας από άπαντα τα δεσμά των...»¹¹⁰ Μέσα σε λίγες αράδες μπορεί κανείς να διακρίνει ξεκάθαρα τις βαθύτερα κρυμμένες, ή καλύτερα, απωθημένες, επιθυμίες του.

Επίσης στα πορνογραφήματα και τα παραλογοτεχνικά κείμενα γενικώς, κυριαρχεί «ο αβαθής, πρόχειρος και άτεχνος τρόπος με τον οποίο σκιαγραφείται το κοινωνικό, ψυχολογικό και συνολικά ανθρώπινο πρόσωπο των ηρώων. Τα κίνητρά των πράξεών τους σπάνια αναλύονται, ενώ απουσιάζει η ψυχολογική συνέπεια σε όσα κάνουν κατά τη διάρκεια της ιστορίας, με αποτέλεσμα να παραμένουν επιφανειακοί κι ανολοκλήρωτοι: να μην εξελίσσονται.»¹¹¹ Πρόκειται για τα έργα που έχουν σαν στόχο να εξιτάρουν τον αναγνώστη, μη μπαίνοντας όμως στη διαδικασία να τον κάνουν παράλληλα να σκεφτεί ή να προβληματιστεί επάνω σε κάτι. Αντιθέτως στον *Μεγάλο Ανατολικό*, αυτό που ενδιαφέρει είναι και το ψυχολογικό προφίλ των πρωταγωνιστών και γι' αυτό το κείμενο βρίθει αναφορών στο παρελθόν και ποικίλων οραματισμών από πλευράς τους. Ο Εμπειρικός δε μένει ποτέ στην επιφάνεια του προφίλ ενός ήρωα, εξηγεί ποιος είναι, από πού κατάγεται, τι προσδοκά από τη ζωή του και σε αυτές τις πληροφορίες φωτεινός δείκτης γίνεται πάντα το παρελθόν του.

¹¹⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ. 148-149.

¹¹¹ Εύα Στάμου, *Η επέλαση της ροζ λογοτεχνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014, σ. 34-35.

«Ξέρουμε ότι ούτε η “ηθική” ούτε κάποιος ανώνυμος ή υπερβατικός νομοθέτης αποφασίζει τους διαχωρισμούς που δημιουργούνται προοδευτικά στο εσωτερικό των διαφόρων αναπαραστάσεων της σεξουαλικής ζωής.»¹¹² Η συγκεκριμένη πρόταση του Muldworff σχετίζεται με την περίπτωση του λεξιλογίου του Μεγάλου Ανατολικού – λεξιλόγιο σαφές χωρίς ίχνος υπαινιγμών. Τα πάντα λέγονται με το όνομα τους, κάτι το οποίο μάλιστα αποτελεί βασική προϋπόθεση των διαλόγων πολλών εκ των επιβατών. Παραδείγματος χάριν σε συνομιλία μεταξύ του ιατροφιλόσοφου Χανς Έντελμαν και του μικρού Ρωσοαμερικανού Μπίλλυ Γκάλλοπ, ο πρώτος κάνει προσπάθειες ώστε να δημιουργήσει συνθήκες απελευθέρωσης στον δεύτερο, ο οποίος αναφέρει: «Την μέρα που με είδατε, ήταν η πρώτη φορά...»

«Και πρίν τι έκανες;»

«Μια υπηρέτρια με έτριβε, και λίγο αργότερα μια γκουβερνάντα...»

«Και δε σου ζητήσανε να τους το κάνεις;»

«Όχι. Η μία με έβαζε και της το έκανα στο στόμα... Αυτή ήταν η δασκάλα... Η υπηρέτρια μου... μου την έτριβε και έκανε μόνη της ή με έβαζε να την τρίψω... Και η δασκάλα έκανε μόνη της κάθε φορά που μ’ έγλειφε ή με έβαζε κατόπιν να την τρίψω.»

«Να την τρίψεις που;»

«Στο... στο...»

«Πες το, Μπίλλυ, πες το...»

«Στο μου... μουνί της...»

«Τις ξέρεις όλες τις λέξεις;»

«Ναι.»

«Που τις έμαθες;»

«Στο σχολείο από άλλα παιδιά και μερικές από την υπηρέτρια.»¹¹³

Είναι εξάλλου σημαντικό το ότι τα πορνογραφήματα «δίνουν ελάχιστη προσοχή στη διατύπωση και στην έκφραση, με αποτέλεσμα να επικρατεί σ’ αυτά μια γλώσσα αφρόντιστη, αδούλευτη, γεμάτη “κλισέ”, απόλυτες κρίσεις, “τσιτάτα” του εκάστοτε συρμού, επαναλήψεις και γενικά στερεότυπες εκφράσεις που χρησιμοποιούνται χωρίς μέτρο. Είναι ένας λόγος δίχως φαντασία, τυποποιημένος και αδιάφορος, στον οποίο – με τη δικαιολογία της ακατάπαυστης δράσης και της καθημερινής ζωντανίας – επικρατεί

¹¹² B. Muldworff, «Πορνογραφία ή ο ερωτισμός της απόγνωσης», ό. π, σ. 83.

¹¹³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 223.

συνήθως ο ακατάσχετος διάλογος.»¹¹⁴ Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Εμπειρικός και το ύφος του κάθε άλλο παρά στερεοτυπικά είναι. Το αντίθετο μάλιστα, κάνει τη διαφορά μέσω μιας γλώσσας που δεν απέχει από την καθαρεύουσα και είναι καθαρά δικής του εμπνεύσεως και προχωρά στην γραφή ενός μυθιστορήματος, γνωρίζοντας ότι οι συμβάσεις της ελληνικής νοοτροπίας δε θα το κάνουν δεκτό ούτε τη στιγμή συγγραφής, ούτε και μετέπειτα, ωστόσο δε διστάζει εφόσον θεωρούσε ξεκάθαρα πως εάν το “πρόβλημα” του έρωτα λυθεί, τότε μόνο οι άνθρωποι θα προοδεύσουν και μια νέα εποχή θα αναδυθεί.

Όσον αφορά στο ζήτημα του λεξιλογίου, ο Εμπειρικός είχε κατηγορηθεί για τις πυκνές επαναλήψεις του. Όμως και για αυτές γίνεται λόγος στο έργο του. Ο συγγραφέας τις θεωρούσε απαραίτητες, τουλάχιστον, για την κατανόηση: «ας σημειωθούν, έστω και με κίνδυνον να θεωρηθούν αι γραμμαί αυταί ως πλατειασμός, ας σημειωθούν εν πάση λεπτομερεία και όσα ακολουθούν, έστω και αν αποτελούν επανάληψιν με άλλας λέξεις των όσων εγράφησαν ολίγον πάρα πάνω, διότι και η επανάληψις έχει την σημασίαν της, ιδίως εις ένα έργον αληθινόν και ουσιαστικόν μακράς πνοής ως το παρόν, περί του πρωταρχικού, θεμελιώδους και κορυφαίου στοιχείου της ζωής – τουτέστιν του Έρωτος».¹¹⁵

Αναφερόμενος στην ανία που έχει παρατηρηθεί μέσα στο έργο και στις επαναληπτικές σκηνές του που έχουν χαρακτηριστεί από κάποιους ως βαρετές, ο Χρ. Λάζος επισημαίνει πως ίσως αυτό να αποτελεί πραγματικότητα, πλην δε το θεωρεί ως βασικό στοιχείο απόδειξης της μη πορνογραφικής όψης του. Ένα έργο δηλαδή που στοχεύει στην κατήχηση και έχει ως βασική του προϋπόθεση την κριτική ματιά, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί πορνογραφικό.¹¹⁶

Μια διάκριση σχετικά με το θέμα γίνεται επίσης από τον Σ. Μιχαήλ: «Ο Ανδρέας Εμπειρικός και ο Μέγας Ανατολικός του δεν είναι, προφανώς, ενσωματώσιμοι. Κατηγορηματικά κάνουν το διαχωρισμό ανάμεσα στην ερωτογραφία και την πορνογραφία. Η πρώτη συνδέεται με την Ποίηση “όχι ως μέσον εκφράσεως μόνον, μα ακόμη ως λειτουργία του πνεύματος διηνεκής”¹¹⁷, κι ακόμα με την καθολικήν απελευθέρωση του ανθρώπου. Η δεύτερη είναι νομοτελειακό προϊόν μιας κοινωνίας που

¹¹⁴ Εύα Στάμου, *Η επέλαση της ροζ λογοτεχνίας*, ό. π, σ. 34.

¹¹⁵ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 116.

¹¹⁶ Χρ. Λάζος, «Κατήχηση και λειτουργική ή η αφηγηματική μήτρα του Μεγάλου Ανατολικού», *Διαβάζω*, τ. χ 421, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2001, σ. 132.

¹¹⁷ Φράση παρμένη από την *Οκτάνα*.

η ειδοδοποιός διαφορά της από άλλες είναι ακριβώς η εμπορευματοποίηση του ανθρώπου. Δεν θα 'ταν λάθος να πούμε, παραφράζοντας τον Λένιν, ότι η πορνογραφία είναι το τελευταίο στάδιο του αστικού πουριτανισμού.»¹¹⁸

Το ζητούμενο της όλης υπόθεσης είναι να γίνει κατανοητό και σαφές το ότι ο Εμπειρικός έπειτα από μια μακροχρόνια θητεία στην επιστήμη της ψυχανάλυσης γίνεται εν τέλει όσον αφορά στη γραφή και το λεξιλόγιο που χρησιμοποιεί, ρεαλιστής. Ενώ ξεκινά με μια πολυσυζητημένη εμφάνιση -αυτή του '35- με την *Υψικάμινο*, ένα κείμενο που σόκαρε κοινό και κριτικούς λόγω της αυτόματης γραφής κατά κύριο λόγο, στο τέλος της λογοτεχνικής του καριέρας καταλήγει σε ένα μυθιστόρημα πολύτομο, αφιερώνει στην ουσία τη ζωή του σε αυτό και χρησιμοποιεί μια γλώσσα κυριολεκτική, γλώσσα στην οποία ελεύθερα εκφράζεται, χωρίς περιστροφές και μάλιστα καλεί και τον αναγνώστη σ' αυτή την ελευθερία του λόγου. Ο λόρδος Κλίφφορντ παροτρύνει τον ρώσο συνομιλητή του: «πρέπει να μάθεις Σέργιε, να λες την ωραία λέξη ΜΟΥΝΙ και το χαριέν υποκοριστικό ΜΟΥΝΑΚΙ {...} πρέπει να μάθης να χρησιμοποιείς ελεύθερα και το "ΓΑΜΩ", το εξαίσιο αυτό ρήμα.»¹¹⁹

Ο "λιμπερτινισμός" από την άλλη, είναι το κίνημα που έχοντάς το υπόψιν του ο συγγραφέας, δημιουργεί το μυθιστόρημά του. Οι λιμπερτίνοι πράγματι παρελαύνουν καθ' όλη τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού, όπως είναι λόγου χάριν ο τόσο πεπειραμένος λιμπερτίνος Κάρολος Ντουχόνυϊ,¹²⁰ αλλά υπάρχουν και ως συγγραφείς στα ράφια της βιβλιοθήκης του υπερωκεανίου. Ο Χανς Έντελμαν στα πιο ψηλά ράφια: «διέκρινε πολλά εκ των μεγαλύτερων και πλέον περιφημών ερωτικών ή ερωτογραφικών έργων, εξ εκείνων που πολύ σπανίως συναντά κανείς εις βιβλιοθήκας προοριζόμενας δια το ευρύ κοινόν.» Έπειτα από την παράθεση έργων πολλών λιμπερτίνων συγγραφέων, ο κατάλογος κλείνει με τον Μαρκήσιο ντε Σάδ, με τον αλγολαγνικό εκείνο ποιητή, του οποίου περιλαμβάνονταν ολόκληρα τα καλλίτερα μυθιστορήματα.¹²¹

Η «ελευθεριότητα» αυτή «μεσουράνησε στον ευρωπαϊκό ορίζοντα του 18^{ου} αιώνα» και στους κόλπους της ο Εμπειρικός «εντοπίζει ένα μοντέλο γένους που είναι και το καταλληλότερο *genus proximum* για την ταξινόμηση ενός συγγράμματος όπως το δικό του. Η "τεχνική" ονομασία της ειδολογικής αυτής κατηγορίας, που ο Εμπειρικός διεκδικούσε για τον Μεγάλο Ανατολικό, είναι η "ελευθεριάζουσα μυθιστορία" (*roman*

¹¹⁸ Σ. Μιχαήλ, *Πλους και κατάπλους του Μεγάλου Ανατολικού*, Άγρα, Αθήνα 1995, σ. 58-59.

¹¹⁹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 1^{ος}, Άγρα, Αθήνα 1990, σ. 18-19.

¹²⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 2^{ος}, σ. 153.

¹²¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 257.

libertin). Αν και τα περισσότερα έργα που την απαρτίζουν έχουν φιλοσοφική πρωτίστως εμβέλεια, από θεματικής απόψεως χαρακτηρίζονται “ερωτογραφήματα” (χωρίς ωστόσο να εμπíπτουν στη σφαίρα της πορνογραφίας.)¹²² Παράλληλα γίνεται λόγος και για τη γλώσσα του έργου: «Ποια άλλη θα μπορούσε να είναι αυτή παρά η γλώσσα του ελευθεριάζοντος ερωτισμού; Γλώσσα γοητευτική, που εξυμνεί το σώμα και υπεραμύνεται των δικαιωμάτων του, ενώ προβάλλει τη γενετήσια ορμή και την “αρχή της ηδονής” ως δύο μεγάλες λυτρωτικές δυνάμεις, τις μόνες ίσως ικανές να αντισταθούν στην “αρχή της πραγματικότητας” και στην αλλοτρίωση που άπτεται αυτής.”¹²³

Σε συζήτησή του με την Ν. Καραγάτση, και όσον αφορά στη δυσπιστία αυτής περί του ότι ο *Μέγας Ανατολικός* σημαίνει την απελευθέρωση, ο Εμπειρικός επισημαίνει: «Αα! Μα δεν τον έχεις δει τότε. Δεν το’χεις ακούσει. Πρέπει να ξέρεις πως αρχίζει και πως τελειώνει. Εσύ ξέρεις ένα κεφάλαιο, που σας διάβασα θαρρώ όταν ζούσε και ο *Δημήτρης*.»¹²⁴ Ο ίδιος επομένως ο συγγραφέας του έργου θέτει ως απαραίτητο όρο την ανάγνωση του εν συνόλω κειμένου για την κατανόησή του. Η μερική ανάγνωση δεν βοηθά, ίσα – ίσα μπορεί να παραπλανήσει τον αναγνώστη και να τον οδηγήσει σε βεβιασμένα και άρα λανθασμένα συμπεράσματα.

Παράλληλα αναφέρει πως: «σε συνταράσσει εκ θεμελίων. Θα πει ψέματα όποιος λέει ότι δεν διεγείρεται ακούοντάς το. Όχι με την έννοια της πορνογραφίας όμως, αλλά της ποιήσεως.»¹²⁵ Μέσω μιας μη βεβιασμένης και πρόχειρης ανάγνωσης ίσως θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει με τον ίδιο τον Εμπειρικό και να αναζητήσει ερμηνείες που να προέρχονται από διαφορετική οπτική, ώστε το έργο του να σταματήσει να τυγχάνει παρερμηνειών, εσφαλμένων προσλήψεων, ανακριβειών και ποικίλων αναληθειών. Ο Εμπειρικός θέλει να οδηγήσει προς μια κατεύθυνση το αναγνωστικό του κοινό. Θέλει να το απελευθερώσει και να το λυτρώσει. Θέλει να του εμφυσήσει αξίες που σχετίζονται με τον έρωτα και να το παροτρύνει να κάνει πράξη μια ζωή βασισμένη σε αυτόν, χωρίς περιστροφές και δισταγμούς.

¹²² Β. Ιβάνοβιτς, «Ο Μέγας Ανατολικός (και ο) “προσωπικός μύθος” του Ανδρέα Εμπειρικού», *Νέα Εστία*, τ. χ 1744, Αθήνα, Απρίλιος 2002, σ. 623.

¹²³ Ο. π, σ. 624.

¹²⁴ Λ. Εμπειρικός (απομαγνητοφώνηση), «Αποσπάσματα των δύο συζητήσεων του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004, σ. 33.

¹²⁵ Ο. π, σ.33.

Τελικά όπως η Ε. Στάμου υποστηρίζει: «τα ροζ μυθιστορήματα αγνοούν συστηματικά αυτό που είναι εδώ και αιώνες το υλικό της καλής λογοτεχνίας: τη σκοτεινή πλευρά των συναισθημάτων, την ανθρωπινή τρωτότητα, την ευμετάβλητη φύση της προσωπικής ταυτότητας, τη μοναδικότητα του προσώπου, την ανάγκη να δοθεί λογοτεχνική “φωνή” στη σωματική εμπειρία {...} η κάθαρση, που χαρακτηρίζει την καλή λογοτεχνία, απουσιάζει από τα ροζ αναγνώσματα.»¹²⁶

Ο συγγραφέας ποτέ δε δίστασε σε όλη τη διάρκεια του θαλασσίου πλου να δείξει μαζί με το καλό και το κακό στοιχείο και το πιο σημαντικό είναι ότι επιδίωξε σ’ αυτό το έργο ζωής να βάλει τους αναγνώστες του σε σκέψεις σχετικές με τα συμπλέγματά τους, τις αδυναμίες και τα βαθύτερα κρυμμένα θέλω τους. Επομένως σε αυτό το πλαίσιο αναφορών γίνεται εμφανές το ότι η πορνογραφία δε μπορεί να σταθεί σαν όρος χαρακτηρισμού του, το οποίο εμφανίζεται με τέτοιο τρόπο ώστε ο απώτερος σκοπός του είναι να προκαλέσει και να “απαιτήσει” μια νέα εποχή – μια εποχή στην οποία την πρωτοκαθεδρία θα έχει ο έρωτας και όλες του οι κατευθύνσεις. Περιλαμβάνοντας μια αισθητική του έρωτα και μια φιλοσοφικής τάξεως θεματική βασισμένη σε αυτόν, ο *Μέγας Ανατολικός* απομακρύνεται από οποιαδήποτε διάσταση πορνογραφίας και εντάσσεται στο πεδίο του ελευθεριάζοντος μυθιστορήματος.

---

¹²⁶ Έ. Στάμου, *Η επέλαση της ροζ λογοτεχνίας*, ό. π, σ. 67.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

I. Η αξιοποίηση κεντρικών ψυχαναλυτικών εννοιών στον Μεγάλο Ανατολικό

Για τον πατέρα της ψυχανάλυσης, η σεξουαλικότητα είναι κάτι που συνδέεται με την ηδονή και κατ' επέκταση με την ικανοποίηση. Ο ίδιος την παρομοιάζει με το αίσθημα της πείνας, αναφέροντας πως *«είναι κάτι ανάλογο με την ΠΕΙΝΑ κι είναι η δύναμη που μ' αυτή το ένστικτο, όπως στην πείνα, το ένστικτο της διατροφής, πετυχαίνει να εκδηλωθεί. Οι άλλο όροι, όπως η σεξουαλική διέγερση και ικανοποίηση, δεν απαιτούν ορισμό. Η ερμηνεία βρίσκει ευρύ πεδίο για ν' ασκηθεί, σ' ότι αφορά τη σεξουαλική δραστηριότητα του μικρού παιδιού, όπως εύκολα το καταλαβαίνετε»*.¹²⁷ Θεωρεί ότι η λίμπιντο *«προέρχεται από τη θεωρία των συγκινήσεων»* και ως τέτοια ονομάζεται *«η ενέργεια εκείνων των ενορμήσεων που σχετίζονται με όλα όσα κανείς μπορεί να συμπεριλάβει στη λέξη αγάπη. Τον πυρήνα αυτού που αποκαλείται αγάπη και υμνείται από τους ποιητές συνιστά, φυσικά, η σεξουαλική αγάπη που αποσκοπεί στη σεξουαλική ένωση.»*¹²⁸

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, πεδίο έρευνας, αποτελεί αρχικά το μικρό παιδί, του οποίου η σεξουαλικότητα ξεκινά από την νηπιακή ηλικία και είναι άξια μελέτης. Όσον αφορά λοιπόν στη δόμηση της, το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, είναι μια κατάσταση πρωταρχική για τον Φρόυντ και μη αναπόφευκτη κατά τη διάρκεια της οποίας το παιδί είτε αγόρι, είτε κορίτσι, δεν έχει ακόμη αντιληφθεί το καθένα την ιδιαιτερότητά του, η οποία προέρχεται από την διαφορετικότητα των γεννητικών τους οργάνων. Σιγά σιγά όμως, η ανάπτυξη του φύλου αρχίζει να λαμβάνει χώρα και το παιδί να καταλαβαίνει όλο και καλύτερα τον εαυτό του.

¹²⁷ Σ. Φρόυντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 17-18.

¹²⁸ S. Freud, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, (μτφ. Β. Πατσογιάννης), Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ. 38-39.

«Κατά την ψυχαναλυτική θεωρία, το παιδί στον 3^ο χρόνο της ζωής -στο φαλλικό στάδιο της ψυχοσεξουαλικής εξέλιξης- αναπτύσσει τις πιο έντονες και σημαντικές σχέσεις της ζωής του: το “Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα.” Το σύμπλεγμα αυτό συνίσταται στη συνύπαρξη ερωτικών αισθημάτων για τον γονέα του αντίθετου φύλου, σε συνδυασμό με τη ζήλεια και την επιθετικότητα για τον γονέα του ίδιου φύλου.»¹²⁹

«Η σημαντικότερη δράση του Οιδιπόδειου Συμπλέγματος είναι -κατά την ψυχαναλυτική άποψη- ο σχηματισμός του Υπερεγώ, της ομάδας ψυχικών λειτουργιών που αντιστοιχεί σ’ αυτό που απλά θα λέγαμε συνείδηση του ατόμου. Το αίσθημα της ενοχής εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα της λειτουργίας του Υπερεγώ.»¹³⁰

Έπειτα από αυτά, η ανάπτυξη ψυχοπαθολογικών συμπεριφορών είναι δυνατόν να επέλθει, αφού ούτως η άλλως «η ψυχαναλυτική έρευνα ανατρέχει πίσω στα συμπτώματα του ασθενή με πραγματικά εκπληκτική ακρίβεια στις εντυπώσεις της ερωτικής του ζωής. Μας υποδεικνύει ότι τα παθογενετικά συγκινησιακά ερεθίσματα είναι μέσα στη φύση των ερωτικών ενστικτωδών συστατικών και μας υποχρεώνει να υποθέσουμε ότι, ανάμεσα στους επηρεασμούς που οδηγούν στην ασθένεια, πρωταρχική σημασία πρέπει να δοθεί στις ερωτικές διαταραχές, καθώς και ότι αυτό αφορά και τα δύο φύλα.»¹³¹

Στη συνέχεια ακολουθεί ένας εντοπισμός της καθεμιάς από τις συμπεριφορές αυτές, στο κυρίως σώμα του Μεγάλου Ανατολικού.

Η ψυχαναλυτική, τώρα, διαπραγμάτευση της σεξουαλικότητας στο μυθιστόρημα, απαντάται αφενός λόγω της ψυχαναλυτικής του εκπαίδευσης και προσέγγισης του Εμπειρικού και αφετέρου λόγω του ότι το μυθιστόρημα αποτελεί μια οραματική σύλληψη μιας ανθρωπότητας απελευθερωμένης από τη δυστυχία των υφιστάμενων πολιτισμικών καταναγκασμών και απαγορεύσεων. Το υπερωκεάνειο και το δεκαήμερο θαλάσσιο ταξίδι ενσαρκώνουν την πλωτή οραματική πόλη της σεξουαλικότητας σε πλήρη ανάπτυξη.

---

¹²⁹ Γ. Παπαδάτος, «Ο μύθος του Οιδίποδα: θεατρικός μύθος ή ψυχαναλυτική αλήθεια;», *Διαβάζω*, Νο 350, Αθήνα, Μάρτιος 1995, σ. 124.

¹³⁰ Ο. π., σ. 125.

¹³¹ S. Freud, *Πέντε διαλέξεις για την ψυχανάλυση*, Αβραάμ, Αθήνα χ. χ., σ. 67.

Ο Εμπειρικός στο εισαγωγικό κείμενο «Άρμαλα ή Εισαγωγή σε μια πόλι», ενός μυθιστορήματος που δεν κατάφερε να τελειώσει, διατυπώνει μια παρόμοια σύλληψη. Το μυθιστόρημα θα είχε τον τίτλο *Η Πόλις* και θα ήταν η ιστορία μιας πόλης -της Αθήνας- και των ανθρώπων που ζούσαν σ' αυτήν.¹³² Διαβάζει κανείς στο εισαγωγικό κείμενο: «Υπάρχουν όμως πόλεις ως αστέρες τηλαυγείς, αι οποίαι, πλην του κάλλους των και πέραν του στατικώς αντικειμένου, έχουν μίαν γοητείαν δυναμικά ιμερικήν, τουτέστι ερωτικήν, και μίαν ιδιαιτέραν σημασίαν πέραν της αμέσως ορατής. Αι πόλεις αυτά, διαφέρουν εκ θεμελίων από τας απλώς ωραίας {...} Αι πόλεις αυτά εκτείνονται και υπερυψούνται, και ως οραταί και απταί οντότητες βεβαίως.»¹³³ Παρακάτω προτείνει μια γενικότερη εσωτερική διείδυση στην πόλη αυτή: «Ας στρέψωμεν λοιπόν την προσοχήν μας προς την πόλιν, όχι μόνον διερχόμενοι από τας οδούς της αλλά και σταθμεύοντες και εισδύοντες παντού όπου διεγείρεται το ενδιαφέρον μας, είτε από ταπεινά, μηδαμινά, είτε από επιβλητικά και πολύ μεγάλα. Τόσον τα μεν όσον και τα δε, αποτελούν συνθετικά στοιχεία εις την θαυμαστήν διάρθρωσιν μιας πόλεως, της κάθε πόλεως και συνεπώς και της πόλεως αυτής.»¹³⁴ Εδώ διαπιστώνεται και πάλι η σύνδεση της λογοτεχνίας με την επιστήμη της ψυχανάλυσης, το μόνο σίγουρο πάντως είναι ότι μέσω συνδυασμών και εμπλοκής της πρώτης με την δεύτερη, ο Εμπειρικός ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το θέμα της Πόλης, είτε της υπάρχουσας, είτε της πολιτείας εκείνης που οραματίζεται και τόσο πολύ θα ήθελε να γίνει πραγματικότητα.

Στον *Μεγάλο Ανατολικό*, όπως συνοψίζει ο Οδυσσέας Ελύτης εκείνο που: «αξίζει τον κόπο να συγκρατήσει κανείς έξω από τα ερωτικά δρώμενα είναι δύο σημεία: οι συχνές παρεμβολές ονειροπολήσεων όπου ο μηχανισμός των συνειρμών αναπτύσσεται, χάρη στις ειδικές γνώσεις του, με καταπληκτική μαεστρία και οι οραματισμοί του για μια μέλλουσα ανθρωπότητα, με ουτοπιστική διάθεση, ανώτερη του πλέον ευφάνταστου Φουρριέ. Ο χωρισμός της υδρογείου σε ζώνες εργασίας και ζώνες παραδείσου π.χ. όπου οι πληθυσμοί θα εναλλάσσονται αμοιβαία η κυκλοφορία χαρτονομισμάτων που το χρώμα τους μέσα σε τακτή προθεσμία θ' αλλοιώνεται, ούτως, η αποταμίευσή τους να μην καθίσταται δυνατή»

¹³² Δ. Καλοκύρης, «Άρμαλα ή ο δρόμος για την πόλη», *Χάρτης*, τ. χ 17/18, Αθήνα, Νοέμβριος 1985, σ. 560 – 562.

¹³³ Α. Εμπειρικός, «Άρμαλα ή Εισαγωγή σε μια πόλι», *Χάρτης*, ό. π, σ. 537.

¹³⁴ Ο. π, σ. 539 – 540.

και η ίδρυση Ιμερολυκείων, όπου τα παιδιά θα διδάσκονται την τεχνική των ερωτικών θωπειών και περιπτύξεων, είναι τα πιο πρόχειρα παραδείγματα που μου έρχονται αυτή τη στιγμή στο νου.»¹³⁵

Σύμφωνα με τον Σ. Μιχαήλ, ο Μέγας Ανατολικός παρομοιάζεται με «το στόμιον ενός ορυχείου ανεξάντλητου ψυχαναλυτικών αδαμάντων» το οποίο «μας καλεί προς εξόρυξιν σπανίων ορυκτών.»¹³⁶ Σημαντική είναι η παρατήρησή του, η σχετική με τις ερωτικές σκηνές: «Όλες οι λαγνουργίες είναι παραλλαγές φαντασιακές της “αρχέγονης σκηνής” (Urszene) – εξ’ ου και η προνομιούχα θέση που έχουν, στον Μεγάλο Ανατολικό οι πανταχού παρόντες “οπταστές”».¹³⁷ Εν τέλει υποστηρίζει πως «στο κέντρο της μεσσιανικής προσδοκίας ενός Νέου Κόσμου βρίσκεται η οδύνη και η ελπίδα ίασης της πληγής του ταμπού της αιμομιξίας, η προσδοκία της ρήξης του οιδιπόδειου φαύλου κύκλου.»¹³⁸

Σημαντικά είναι εξίσου τα αναφερόμενα από την Δ. Αναγνωστοπούλου: «Το εμπειρικό όραμα επιτρέπει τη θέαση ενός χρόνου και ενός χώρου προσωπικού μ’ άλλα λόγια δίνει έμφαση στην προσωπική θέληση και επιθυμία που γίνεται φορέας της αλλαγής του κόσμου και της πολιτικής. Εξ ου και η πολιτική συνυποδήλωση και απόχρωση που περνούν υπαινικτικά μέσα από τα φυλλώματα των φαντασιώσεων και οραμάτων του. Όπλα γι’ αυτήν την αλλαγή είναι ο ερωτισμός, ο ηδονισμός, η αρχή της ευχαρίστησης εναντίον της αρχής της πραγματικότητας της αιτίας, η επιθυμία, το ελεύθερο ξετύλιγμα της σεξουαλικής ενόρμησης, ο έρωτας, η αγάπη.»¹³⁹

¹³⁵ Ο. Ελύτης, *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρικό*, Ύψιλον, Αθήνα 1980, σ. 66.

¹³⁶ Σ. Μιχαήλ, *Πλους και κατάπλους του Μεγάλου Ανατολικού*, Άγρα, Αθήνα 1995, σ. 13.

¹³⁷ Ο. π., σ. 38.

¹³⁸ Ο. π., σ. 108.

¹³⁹ Δ. Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1990, σ. 164.

Η Αναγνωστοπούλου παράλληλα αναφέρεται στο ζήτημα της αρχέγονης σκηνής, το οποίο χαρακτηρίζεται ως «ακρογωνιαίος λίθος της ψυχαναλυτικής θεωρίας, κομβικό σημείο στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη, που θα λάβει στον Εμπειρικό – ποιητή μια μυθική διάσταση.» (σ. 69) Αυτή η ανάδυση της αρχέγονης σκηνής όσον αφορά στους αναγνώστες του συνδέεται με τον τρόπο εργασίας του ως ψυχαναλυτή. Στο δοκίμιό του το ψυχαναλυτικό με τίτλο: *Μία περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις*, ο Εμπειρικός μεταφέρει την αφήγηση του Γιάννη Τ... ο οποίος θα ανασύρει στο τέλος και εν μέσω πολλών προσπαθειών, την δική του ανάμνηση της πρωταρχικής σκηνής: «ο άνδρας ήταν όρθιος, η τροφός ξαπλωμένη εγκαρσίως, με το κεφάλι της ακουμπισμένο σε ένα μαξιλάρι που στηριζόταν στον τοίχο. Το νυχτικό της ήταν ανασηκωμένο, είχε τα πόδια ανοιχτά και σηκωμένα ψηλά, τα γόνατα λυγισμένα. Και ενώ ο άνδρας συνουσιαζόταν μαζί της, εκείνη στέναζε και ψιθύριζε παθιασμένα λόγια. Η δραστηριότης του ανδρός και η κατάσταση στην οποία βρισκόταν η τροφός τρομοκράτησαν το αγοράκι. Παρακολουθούσε εμβρόντητο και τρέμοντας. Ξαφνικά, ο άνδρας τραβήχτηκε και ο ασθενής μας είδε να εκτινάσσεται από το πέος του, που του φάνηκε τεράστιο, το σπέρμα του πάνω στην κοιλιά και στους μηρούς της τροφού. {...} θυμάμαι τώρα ότι, αφού είδα αυτή τη σκηνή που έμελλε να είναι το πρωτότυπο

Παράλληλα η ίδια κάνει μία σύνοψη, σύνοψη που μέσω αυτής ο «Μεγάλος Ανατολικός» -το καράβι- θα συμβολοποιηθεί και θα σημάνει έναν τόπο μητρικό: «*Η μυθοπλασία του Μ.Α στηρίζεται στην επεξεργασία του ιδιαίτερα ελκυστικού στους υπερρεαλιστές μύθου του χαμένου και επανευρεθέντος παραδείσου. Ο παράδεισος αυτός συνιστά την επιστροφή στην ελεύθερη κατάσταση της παιδικής ηλικίας, στο χρόνο της ολοκληρωτικής ικανοποίησης των ενορμήσεων, στην καθαρή σεξουαλικότητα και το απόλυτο αίτημα της ηδονής, στη διαφυγή από τις ηθικές κατηγορίες του Καλού και του Κακού, στην επιστροφή στη φύση και στην πρωταρχική ενότητα του ανθρώπου με τον cosmos (σύμπαν).*»¹⁴⁰

Στη συνέχεια θα σχολιαστούν μια σειρά από ψυχαναλυτικές έννοιες που ο Εμπειρικός χρησιμοποίησε και κατάλληλα αξιοποίησε όσον αφορά στη συγγραφή του μυθιστορημάτος του. Θα εξεταστεί η εφαρμογή τους κατά τη διάρκεια της αφήγησης του έργου.

όλων των μετέπειτα σαδομαζοχιστικών φαντασιών μου, ένιωσα κυριευμένος από τρόμο και, καθώς στεκόμουν εκεί, στην ταράτσα, μαρμαρωμένος, ξέσπασα σε κλάματα.», Α. Εμπειρικός, *Μία περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα*, (επιμ. Γ. Κούριας), Αγρα, Αθήνα 2001, σ. 73 – 74.

¹⁴⁰ Δ. Αναγνωστοπούλου, «Οι “φαλλίσκες” του Μεγάλου Ανατολικού και η λειτουργία τους ως φαντασιωσικών αντικειμένων πόθου.», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 64.

ι. Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα

Αναφερόμενος στον Σοφοκλή, τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη, ο Δ. Κουρέτας θα αναφέρει στις αρχές της δεκαετίας του '30, (διάστημα αναζητήσεων για τον Εμπειρικό ο οποίος δεν έχει επιστρέψει ακόμη στην Ελλάδα, ούτε έχει αποφασίσει να ασχοληθεί αποκλειστικά με την λογοτεχνία και την ψυχανάλυση), ότι : «*οι δραματικοί ποιητές μας διενοήθησαν ή επεθύμησαν να αναβιβάσουν επί της σκηνής τους κλινικούς τύπους της ψυχοπαθείας, εν είδει κλινικών επιδείξεων*».¹⁴¹

Ο Φρόντ έχοντας υπόψιν του την τραγωδία του αρχαίου τραγικού ποιητή Σοφοκλή, *Οιδίπους Τύραννος*, δανείζεται τον τίτλο αυτής, ώστε να τον ενσωματώσει σε μία από τις κεντρικότερες θεωρίες του. Απευθυνόμενος στους αναγνώστες του, αναφέρει: «*Σίγουρα τώρα περιμένετε ν' ακούσετε τι είναι αυτό το φοβερό Οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Το όνομα σας το λέει: όλοι ξέρετε τον ελληνικό μύθο του βασιλιά Οιδίποδα, που η μοίρα του ήταν να σκοτώσει τον πατέρα του και να παντρευτεί τη μητέρα του, και που έκανε ό, τι ήταν στο χέρι του για ν' αποφύγει τη μοίρα που προφήτευε ο χρησμός και που σαν αυτοτιμωρία τυφλώθηκε όταν ανακάλυψε ότι από άγνοια είχε διαπράξει και τα δυο αυτά εγκλήματα. Πιστεύω ότι πολλοί από σας δοκιμάσατε οι ίδιοι τη βαθιά εντύπωση του τραγικού δράματος που γράφτηκε από τον Σοφοκλή πάνω σ' αυτό το θέμα. Το έργο του Αθηναίου ποιητή εικονίζει τη βαθμιαία ανακάλυψη της πράξης του Οιδίποδα, που έχει πραγματοποιηθεί από πολύ καιρό, και τη φέρνει αργά με τέχνη στο φως με επιδέξια παρατεινόμενη έρευνα που προσκομίζει συνεχώς καινούργιες αποδείξεις. Έχει έτσι μιαν ορισμένη ομοιότητα με την πορεία της ψυχανάλυσης.*»¹⁴²

Παράλληλα, κάνει έπειτα και μια νύξη για την σπουδαιότητα της παιδικής ηλικίας: «*στις εμπειρίες του παιδικού σεξουαλισμού, στις συστατικές τάσεις και τα αντικείμενα της παιδικής ηλικίας που έχουν αποριφθεί και εγκαταλειφθεί. Σ' αυτά επιστρέφει το λίκπιντο.*

¹⁴¹ Δ. Κουρέτας, *Αι ψυχώσεις εις την λογοτεχνίαν*, Τύποις – Ιωαν. & Αριστ. Παπανικολάου, Αθήναι 1930, σ. 242.

¹⁴² Σ. Φρόντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 38.

Θα μπορούσε εδώ να αναφερθεί ένα παράπονό του, το οποίο διατύπωσε περίπου μία δεκαετία νωρίτερα στο βιβλίο του *Σεξουαλική Ζωή* (μτφ. Μ. Λίλλης), εκδ. Μαρή, Αθήνα 1949, σ. 44 – 45): «*βρίσκει κανείς είν' αλήθεια στη φιλολογία μερικές παρατηρήσεις σχετικές με πράξεις πρώιμης σεξουαλικής ζωής μικρών παιδιών, στύσεις, αυνανισμούς, ακόμη κι' απομιμήσεις συνουσίας – μα πάντα σαν περιπτώσεις εξαιρετικές, ασυνήθιστες, σαν αποκρουστικά παραδείγματα πρόωρης διαφθοράς. Κανένας συγγραφέας δεν αντιλήφθηκε, όσο μπορώ να ξέρω, πως το σεξουαλικό έστιχο στο παιδί έχει κι' αυτό τους νόμους του. Και στα έργα τα σχετικά με την ανάπτυξη του παιδιού που' χουν πληθύνει τόσο τα τελευταία τούτα χρόνια δε βρίσκουμε ούτ' ένα κεφάλαιο που να πραγματεύεται την παιδική σεξουαλικότητα.*»

Από τη μια οι συγγενείς ενστικτώδεις διαθέσεις εμφανίζονται τότε ακριβώς κι απ' την άλλη τ' άλλα ένστικτα ξυπνούν τότε επίσης για πρώτη φορά και δραστηριοποιούνται από εξωτερικές επιδράσεις και τυχαία γεγονότα.»¹⁴³

Δε θα πρέπει σε καμία περίπτωση να λησμονηθεί το γεγονός ότι στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της θεωρίας της, η ψυχανάλυση συνάντησε εμπόδια ακριβώς λόγω του ότι έθιγε ευαίσθητα ζητήματα, κυρίως για το ότι αναφέρθηκε στο σεξουαλικό ένστικτο των μικρών παιδιών, κάτι που επηρέαζε θεσμούς όπως η οικογένεια αλλά πάνω απ' όλα για το ότι αφαίρεσε την δεδομένη αθωότητά τους. Ανατρέποντας θεμελιώδεις παραδοχές, ανακαλύπτοντας το ασυνείδητο και δίνοντας προβάδισμα στο εσωτερικό του ψυχισμού του ατόμου, η ψυχανάλυση αφενός προκάλεσε αντιδράσεις και αφετέρου διείσδυσε στα άδυτα της ψυχής των ανθρώπων εκεί που οι αναμνήσεις και οι εικόνες υπάρχουν μόνο με τη μορφή της απώθησης.¹⁴⁴

Κάνοντας αναφορά στα όνειρα, ο Φρόυντ θα συμπεράνει πως είναι ένα στάδιο από το οποίο τελικά όλοι θα περάσουν: *«επειδή όμως όλοι οι άνθρωποι κι όχι μόνο τα νευρωτικά πρόσωπα έχουν διεστραμμένα, αιμομιχτικά και δολοφονικά όνειρα τέτοιου είδους, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι όσοι είναι φυσιολογικοί σήμερα πέρασαν κι αυτοί από τις διαστροφές και τις τάσεις του Οιδιπόδειου συμπλέγματος και πως αυτός είναι ο δρόμος της φυσιολογικής ανάπτυξης.»¹⁴⁵*

Ως οιδιπόδειο σύμπλεγμα, μπορεί να μεταφραστεί η εξής κατάσταση: το αγόρι της νηπιακής ηλικίας αγαπά την μητέρα του και ζηλεύει τον πατέρα του σαν να ήταν αντίπαλός του. Όταν βλέπει ένα κορίτσι της ηλικίας του γυμνό, διαπιστώνει την έλλειψη πέους σε αυτό. Τότε αρχίζει να φοβάται τον ευνουχισμό και ξεκινά να απωθεί την ερωτική αγάπη του προς το πρόσωπο της μητέρας. Από την άλλη μεριά το μικρό κορίτσι επιθυμεί ερωτικά το πατέρα και θέλει εκείνο σαν μητέρα να σταθεί στο πλευρό του. Όταν αντικρύσει κάποιο αγόρι γυμνό, θα αντιληφθεί ότι κάτι λείπει από το δικό του σώμα. Έτσι ξεκινά να φθονεί το πέος. Παράλληλα φαντασιώνεται μια ενδεχόμενη απόκτηση παιδιού με τον πατέρα, όταν όμως καταλάβει ότι όλα αυτά είναι αδύνατον να

---

¹⁴³ Ο. π, σ. 81.

¹⁴⁴ «*Η ΑΠΩΘΗΣΗ {...} είναι η διαδικασία με την οποία μια νοητική πράξη ικανή να γίνει συνειδητή (δηλαδή που ανήκει στο προσυνειδητό σύστημα) γίνεται ασυνείδητη και απωθείται στο ασυνείδητο σύστημα. Λέμε ακόμα ΑΠΩΘΗΣΗ όταν δεν επιτρέπεται στην ασυνείδητη νοητική πράξη να μπει καθόλου στο προσυνειδητό σύστημα, αλλά απωθείται από τη λογοκρισία.» στο*

Σ. Φρόυντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 50-51.

¹⁴⁵ Σ. Φρόυντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, ό. π, σ. 46-47.

συμβούν - τα απωθεί. Όσον αφορά στο μικρό κορίτσι, έχει επικρατήσει η κατάσταση αυτή να ονομάζεται σύμπλεγμα της Ηλέκτρας.¹⁴⁶

Σύμφωνα με τον Φρόυντ: «*Η ταύτιση είναι γνωστή στην ψυχανάλυση ως η πρωιμότερη εκδήλωση συναισθηματικού δεσμού με ένα άλλο πρόσωπο. Παίζει κάποιον ρόλο στην ιστορία του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Το μικρό αγόρι δείχνει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον πατέρα του, θέλει να γίνει και να είναι όπως εκείνος, να πάρει τη θέση του από όλες τις απόψεις. {...} Εκδηλώνει, λοιπόν, τότε δυο ψυχολογικά διαφορετικούς δεσμούς, μια ξεκάθαρα αντικειμενοτρόπο σεξουαλική επένδυση προς τη μητέρα, μια τυπική ταύτιση προς τον πατέρα. Αμφότερες συνυπάρχουν για ένα διάστημα η μία δίπλα στην άλλη, χωρίς αμοιβαία επίδραση ή ενόχληση. Ως αποτέλεσμα της αδιάκοπης προϊούσας ενοποίησης της ψυχικής ζωής θα συναντηθούν τελικά και μέσω της συρροής αυτής θα προκύψει το φυσιολογικό οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο μικρός διαπιστώνει ότι ο πατέρας του στέκεται εμπόδιο στον δρόμο που οδηγεί προς την μητέρα· η ταύτισή του με τον πατέρα χρωματίζεται τώρα εχθρικά και συμπίπτει με την επιθυμία να αντικαταστήσει τον πατέρα πλάι στην μητέρα του {...} Το ίδιο ισχύει, με τις αντίστοιχες αντικαταστάσεις, και για τη μικρή θυγατέρα.»¹⁴⁷*

Το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα στο έργο δεν υπάρχει από την οπτική των παιδιών και συγκεκριμένα των μικρών αγοριών τα οποία στην ηλικία των δύο – τριών ερωτεύονται τη μητέρα τους και τελικά νιώθουν τον πατέρα τους ως αντίπαλο. Αν και στο έργο οι παιδίσκες και τα αγοράκια εμφανίζονται στην πλειοψηφία των σελίδων, ωστόσο δεν εξυπηρετούν τον συγγραφέα ως προς αυτή την κατεύθυνση. Οι περισσότεροι από τους μικρούς ήρωες και τις μικρές ηρωίδες του Μεγάλου Ανατολικού βρίσκονται στο στάδιο περίπου, της λεγόμενης «λανθάνουσας περιόδου».¹⁴⁸ Ο Εμπειρικός, κάνει λόγο και για

---

¹⁴⁶ «Όταν ένα αγόρι, που από την ηλικία των δύο ή των τριών χρόνων εισέρχεται στο φαλλικό στάδιο της λιμπιντικής του ανάπτυξης και αρχίζει να νιώθει ευχάριστα αισθήματα στο σεξουαλικό του όργανο και μαθαίνει να τα προκαλεί κατά βούληση διεγείροντας το με το χέρι του, γίνεται ο εραστής της μητέρας του.» Αντίστοιχα για τα μικρά κορίτσια: «είναι το αποτέλεσμα της έλλειψης πέους που τα οδηγεί στο οιδιπόδειό τους σύμπλεγμα. Δε προκαλεί μεγάλη ζημιά στη γυναίκα, αν διατηρήσει τη γυναικεία της οιδιπόδεια στάση (ο όρος “Σύμπλεγμα της Ηλέκτρας έχει προταθεί γι’ αυτό.”). Σ’ αυτή την περίπτωση θα διαλέξει το σύζυγό της χάρη στα πατρικά χαρακτηριστικά του και θα είναι έτοιμη να αναγνωρίσει την εξουσία του» στο S. Freud, Βασικές αρχές της ψυχανάλυσης, (μτφ. Τ. Κοσμά), εκδ. Μ. Αβραάμ, Αθήνα 1980, σ. 85 και 93.

¹⁴⁷ S. Freud, Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ, (μτφ. Β. Πατσογιάννης), Πλέθρον, Αθήνα 2014, 58-59.

¹⁴⁸ «Περίπου μεταξύ του έκτου και του όγδοου έτους αρχίζει να παρατηρείται μια στασιμότητα και οπισθοδρόμηση στη σεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού, που στις πιο ευνοϊκές από την άποψη του πολιτισμού περιπτώσεις πρέπει να λέγεται λανθάνουσα περίοδος {...} τα περισσότερα βιώματα και οι ψυχικές παρορμήσεις

την κατάσταση αυτή. Οι τάσεις ομοφυλοφιλίας τόσο της διδασκάλισσας Μαρίας, όσο και της εξαδέλφης της, Αλκμήνης: «εξεδηλούτο δε και κατά την λανθάνουσαν ακόμη περίοδον ως τοιαύτη και εις τα δύο κοράσια.»¹⁴⁹ Έχουν αρχίσει τώρα τόσο οι νέες όσο και οι νέοι να αντιλαμβάνονται καλύτερα τόσο τη σεξουαλικότητα, όσο και τις λειτουργίες των γεννητικών τους οργάνων.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο, λοιπόν, το ότι η μικρή επιβάτιδα Έθελ, που είναι μόλις έντεκα και μισό χρόνων, εκφράζει στον Ανδρέα Σπέρχη τις αγωνιώδεις ανησυχίες της σχετικά με τα σεξουαλικά ζητήματα: «Αχ, μα γιατί θεωρούνται κακά και ένοχα πράγματα αυτά που είναι τα πιο ευχάριστα απ' όλα, κύριε Σπερχή;»

«Διότι υπάρχει πολλή βλακεία στον κόσμο και όλοι οι άνθρωποι δεν έχουν τις ίδιες ιδέες με μας...» «Τι κρίμα!... Τι κρίμα!...»¹⁵⁰

Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα γενικότερα δεν αποτελεί απλώς ένα αναπτυξιακό στάδιο. Σύμφωνα με τον Φρόυντ: «και αν τα περισσότερα παιδιά του κόσμου περνούν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα κατά κάποιο ιδιαίτερο τρόπο, δεν παύει να είναι ένα έμφυτο φαινόμενο που καθορίζεται από την κληρονομικότητα και μαραίνεται αναγκαστικά βάσει κάποιου προγραμματισμού, μόλις αρχίσει η επόμενη προκαθορισμένη φάση ανάπτυξης.»¹⁵¹ Αποτελεί ωστόσο έναν διάδρομο που εκτός από το να διαμορφώνει την μετέπειτα πορεία του, παράλληλα «μπορεί να μας χρησιμέψει σαν λεωφόρος που οδηγεί στη γνώση των πιο καθολικών αναπαραστάσεων, όπως οι πιο αρχέγονες φαντασιώσεις.»¹⁵²

Στο μυθιστόρημα λοιπόν, το οιδιπόδειο χρησιμοποιείται ως ένα σύστημα συνθηκών και όχι ως μία και μοναδική κατάσταση. Το σύστημα αυτό, από τη σκοπιά της ψυχανάλυσης, λειτουργεί βοηθητικά ως προς τον άνθρωπο, αρκεί εκείνος να έρθει

πριν από την έναρξη της λανθάνουσας περιόδου περιπίπτουν τότε στην παιδική αμνησία.» στο S. Freud, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, (μτφ. Λ. Αναγνώστου), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1996, σ. 312-313.

Σύμφωνα, παράλληλα, με τον Γιατρομανωλάκη, κατά την περίοδο του λανθάνοντος ερωτισμού «το παιδί ενοχοποιεί τους ερωτικούς πόθους του, και μαθαίνει να τους κρύβει και να τους καταπιέζει. Είναι τότε η εποχή κατά την οποία το παιδί αφομοιώνει τις κοινωνικές επιταγές, τις ποικίλες απαγορεύσεις και την κοινωνική ηθική, είναι δηλαδή τότε που διαμορφώνεται το υπερεγώ. Αυτή είναι η περίοδος η οποία ευθύνεται για την κοινωνική καταπίεση του έρωτα, για τις “αλγολαγνικές” (σαδομαζοχιστικές) όψεις που αποκτά μέσα στην κοινωνία, και οι οποίες, εκφρασμένες ή μη, συνιστούν τα θεμέλια της κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης.» στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 21.

¹⁴⁹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 25.

¹⁵⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ. 180.

¹⁵¹ Ν. Νικολαΐδης, «Μύθος και γραφή. Μέσα προσέγγισης του ψυχικού μηχανισμού», στο *Ψυχανάλυση και ελληνική κουλτούρα*, Συλλογικός τόμος, (μτφ. Μίλτος Φραγκόπουλος), Ράππα, Αθήνα 1983, σ. 240.

¹⁵² Σ. Φρόυντ, «Η καταστροφή του Οιδιπόδειου συμπλέγματος», στο Β. Ράιχ, *Το ξεπέραςμα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος*, (μτφ. Τσαμπουράκης Γιώργος), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985, σ. 135.

αντιμέτωπος με αυτό και να καταφέρει να το ξεπεράσει, χωρίς απλά να το απωθήσει. Στην περίπτωση του Ανδρέα Σπερχή αυτό συμβαίνει και ο αναγνώστης το αντιλαμβάνεται όταν λίγο πριν την διάλεξη του μορμόνου Χίραμ Ουάϊτ, ο Σπερχής κατακλύζεται από μία πληθώρα ρεμβασμών, σχετικών με το παιδικό και εφηβικό του παρελθόν. Βάσει αυτών γίνεται αναφορά στην *νήσο την γενέτειρα*, στην *βασίλισσα του Αιγαίου*, στην Άνδρο και στην πρώτη νεότητά του, η οποία *«παρήλαυνε τώρα αναδρομικώς ενώπιόν του.»* Σαν οράματα περνούσαν μπροστά από τα μάτια του *«αι πρώται περιπέτειαι, αι πρώται συγκινήσεις, οι ανεξίτηλοι της εποχής εκείνης εντυπώσεις, αι πρώται ορμαί, αι πρώτα στύσεις...»* αλλά το σημαντικότερο σημείο είναι εκείνο το οποίο αναφέρεται στην περίοδο εργασίας του στις πατρικές επιχειρήσεις. *«Εις τας επιχειρήσεις αυτάς ο Ανδρέας ειργάσθη επί αρκετά έτη, αλλά με χλιαρότητα και μάλλον δια να ευχαριστήση τον πατέρα του που υπερηγάπα, και δια να φανή αντάξιος των παραδόσεων της οικογενείας του, παρά από προσωπικόν κέφι ή φιλοδοξίαν.»*¹⁵³

Ο Ανδρέας Σπερχής προσπάθησε λοιπόν να μιμηθεί τον πατέρα του και να δουλέψει μαζί του ώστε κάποτε να καταφέρει να τον ξεπεράσει γι' αυτό και ο ζήλος του για την συγκεκριμένη εργασία δεν ήταν ιδιαίτερα αυξημένος. Παρατηρείται επομένως μια ομαλή εξέλιξη του Οιδιποδείου, με έναν γιο να θέλει να φτάσει τον πατέρα του και να μην τον απογοητεύσει.

Αντίστοιχα και ο Σκώτος συγγραφέας Γεώργιος Μακ Γκρέγκορ μέσω μιας αναδρομής στο παιδικό του παρελθόν, θυμάται δύο γεγονότα που τον σημάδεψαν βαθύτατα, από τα οποία το ένα σχετίζεται με την παρακολούθηση μιας σεξουαλικής σκηνής μεταξύ του πατέρα του Ιάκωβου και μιας νεαρής χωρικής, ακριβώς κατά την περίοδο της ζωής του όπου *«ενόμιζε ο παίς ότι και οι γυναίκες έχουν πέος»* και η άλλη συνδέεται με την παρακολούθηση των συνουσιών των ίδιων του των γονιών. Όπως και να 'χει το μικρό αγόρι *«εθεωρούσε τους συνουσιασμούς ως πράξεις κτηνώδεις, ως βιαιοπραγίας»* και εφόσον νόμιζε ότι η εκάστοτε γυναίκα γινόταν θύμα του ισχυρού άντρα και υπέφερε, είχε φτάσει στο σημείο να θεωρεί ότι ο πατέρας του *«ήτο άγριος φονεύς ή ένα θηρίον αιμοβόρον»*. Έτσι εξηγούνται και οι χαρακτηρισμοί *σκύλος, φονιάς και δολοφόνος* που του απέδωσε μετά τον θάνατο της μητέρας του. Σιγά σιγά όμως η στάση του αλλάζει και το παιδί αρχίζει να ταυτίζεται με τον πατέρα: *«το μίσος που εγγενήθη εις την καρδίαν του, μετά το 6^{ον} έτος της ηλικίας του δια τον άλλοτε τόσον*

---

¹⁵³ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ. 142-148.

αγαπητόν πατέρα του, τον οποίον παρά το μίσος του τόσο πολύ εθαύμαζε συγχρόνως, και, μαζί με αυτά και άλλα -ώ, τόσα και τόσα άλλα- εξηγούνται τώρα μέσα του εν ακαρεί. Όχι δεν ήτο ένοχος ο πατήρ του ούτε αυτός ο ίδιος ήτο ένοχος. Ούτε ήτο αισχρά, ή κτηνώδης, ή σκύλου ή φονέως πράξις, η πράξις εκείνη του πατρός της εις τον αχυρώνα, ο βιασμός της νέας χωρικής, η διακόρευσις και η πλάκωσίς της. Ούτε ήσαν αι γαμεύσεις της γλυκειάς μητρός του υπό του καλού πατρός του, πράξεις αναίσχυντοι, ή βάρβαροι ή θηριώδεις πράξεις. Τουναντίον και η μετά της χωρικής λάβουσα χώραν εν τω αχυρώνι πράξις, καθώς και αι συζυγικάί του πατρός του συνουσίαι, ήσαν όλαι πράξεις θεσπέσιαι του έρωτος, της ηδονής {...} αι ωραιότεραι πράξεις που υπάρχουν.»¹⁵⁴ Μετά από τις φάσεις αυτές, το οιδιπόδειο λύνεται και ο νεαρός άνδρας είναι πια ικανός να συνεχίσει την ζωή του ομαλά και να στρέψει όλη του την έλξη και την αφοσίωση σε γυναίκες του αντίθετου φύλου.

Ωστόσο υπάρχουν και ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως συμβαίνει με την περίπτωση του μικρού Μπίλλυ, του οποίου περιγράφονται οι πρώτες σεξουαλικές εμπειρίες: «Ο Μπίλλυ ησθάνετο μίαν ισχυράν ιμερικήν φοράν προς την μητέρα του, και ένα ζηλότυπον θαυμασμόν, συνοδευόμενον από δέος και συναισθήματα ενοχής έναντι του πατρός του. Ολίγον κατ' ολίγον, η ιμερική φορά προς την μητέρα του επεξετάθη προς όλας τας γυναίκας και προς όλα τα κοράσια, αλλά ο φόβος του πατρός παρέμενε, ωσάν να επεξετείνετο και αυτός μαζί με τον πόθον δια την μητέραν του, του συναισθήματος ενοχής εμφανιζομένου και οσάκις εσκέπτετο οϊανδήποτε άλλην γυναίκα. Ούτω εγεννήθη και συνυπήρχε μαζί με τον θαυμασμόν προς τον ισχυρόν πατέρα (με τον οποίον ήθελε πάρα πολύ να ομοιάζη) και μια εναντίωσις ταυτοχρόνος, δημιουργούσα το προαναφερθέν συναισθημα ενοχής, κάθε φοράν που εσκέπτετο ερωτικώς όχι μόνον την μαμάν του, αλλά και πάσαν άλλην νεανίδα, γυναίκα ή κορασίδα, ιδίως αν τα πλάσματα αυτά ωμοίαζαν έστω και πόρρωθεν με την μητέρα του...»¹⁵⁵ Όταν το οιδιπόδειο σύμπλεγμα ξεπεραστεί ομαλά κανέναν φόβος δε θα πρέπει να επικρατεί, παρά μόνον η αγάπη. Τα αισθήματα ενοχής, φόβου και μίσους θα πρέπει να αποχωρούν. Η περίπτωση του Μπίλλυ βρίσκεται στο μεταίχιμιο των δύο που προαναφέρθηκαν και εκείνων που ακολουθούν.

¹⁵⁴ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 80-87.

¹⁵⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 5^{ος}, σ. 205.

Πιο συγκεκριμένα η κατάσταση στην οποία βρέθηκε το πτώμα στο πλοίο *Αλμπέρτα*, φανερώνει την αποτυχημένη κατάληξη του οιδιποδείου για ένα πατέρα, ο οποίος αφού βίασε την κόρη του, την σκότωσε, αφήνοντας απλά ένα σημείωμα, που έγραφε: «Υπάρχουν έρωτες που δεν ολοκληρώνονται παρά εις τον θάνατον.»¹⁵⁶ Προσπαθώντας να εξηγήσει το μυστηριώδες έγκλημα, ο Γεώργιος Μακ Γκρέγκορ, εκτιμά για τον αιμομίκτη φονιά πως: «από το 14^ο έτος της ηλικίας της, ο διακεκριμένος ιατρός, ο άψογος οικογενειάρχης και ο στοργικός πατήρ, ηγάπα εν κρυφώ την κόρη του εμμανώς, και εσφάδαζε μαρτυρικώς, προσπαθών να υπερνικήση την ψυχικήν και σαρκικήν φοράν, που έκτοτε, συνεχώς και με αύξουσαν έντασιν τον έσπρωχνε, ως δύναμις δαιμονική και ακατανίκητος προς την Αικατερίνην.»¹⁵⁷ Το δικό του λοιπόν ψυχοσύμπλεγμα τον οδήγησε σε μια τόσο αποτρόπαιη πράξη σε μια ηλικία προχωρημένη, όπου δεν μπόρεσε τελικά ούτε να ελέγξει, ούτε να συγκρατήσει τον εαυτό του.

Παρόμοια και ο πατέρας της μικρής Έθελ - η παρουσίαση της οποίας διατρέχει όλο το έργο - με διαταραγμένο τον ψυχικό του κόσμο, γίνεται ο πρώτος εραστής της ίδιας του της κόρης. Παρατηρείται και εδώ η μη ομαλή λύση του οιδιποδείου, το οποίο ξεσπά σε κάποια περίοδο της ζωής του ατόμου και λειτουργεί καταστροφικά. Μετά την αποκάλυψη του μυστικού της, στον Γάλλο ζωγράφο Αιμίλιο Μπερτιέ, εκείνος προβαίνει σε κάποιες διαπιστώσεις και αναφωνεί:

«Τώρα καταλαβαίνω... Τα καταλαβαίνω όλα... Γιατί σε υποψιάζεται, γιατί σε κλειδομανταλώνει, γιατί σε σπάει στο ξύλο ο πατέρας σου... Όχι από αυστηρότητα, κούκλα μου, μα από ζήλεια, από ζήλεια φριχτή, σε μεταχειρίζεται έτσι.» Και οι δύο καταστάσεις είναι προβληματικές και εξηγούνται μονάχα από την άποψη της λανθασμένης λήξης του οιδιπόδειου συμπλέγματος.

Για τον Εμπειρικό, όπως «θα 'ναι η ποίησης σπερματική

Απόλυτα ερωτική

Ή δεν θα υπάρχει»¹⁵⁸

¹⁵⁶ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 36.

¹⁵⁷ Ο. π., σ. 47.

¹⁵⁸ Α. Εμπειρικός, *Αι γενεαί πάσαι ή η σήμεραν ως αύριον και ως χθες*, Άγρα, Αθήνα 1999, σ. 99.

Έτσι και ο Νέος Κόσμος που οραματίζεται, είτε θα είναι πέραν του οιδιποδείου, μια Πολιτεία καθαρά “αντι –οιδιπόδεια”, είτε δε θα μπορεί να υπάρξει.

Καταληκτικά και σύμφωνα με τον D. Anzieu: «*το οιδιπόδειο αίσθημα δεν μπορεί να διατυπωθεί στη συνείδηση παρά μόνο μέσα από την κατ’ αντιστοιχία αντανάκλασή του στο έργο τέχνης, στο παραμύθι ή στην ιεροτελεστία, δηλαδή μέσα από μια γλώσσα που είναι η γλώσσα του μύθου.*»¹⁵⁹ Η γλώσσα της λογοτεχνίας επομένως είναι μια γλώσσα που προσφέρεται προς την κατεύθυνση αυτή.

---

¹⁵⁹ D. Anzieu, «Ο Οιδίπους πριν από το σύμπλεγμα ή περί της ψυχαναλυτικής ερμηνείας των μύθων», *Ψυχανάλυση και ελληνική κουλτούρα*, Συλλογικός τόμος, ό. π, σ. 64.

ii. Σύμπλεγμα ευνουχισμού και φθόνος του πέους

Κεντρικό μέρος του Οιδιπόδειου συμπλέγματος είναι το σύμπλεγμα του ευνουχισμού και ο φθόνος του πέους. Σύμφωνα με τον Φρόυντ: «Όταν λοιπόν ένα αγόρι ανακαλύπτει τον κόλπο της μικρής του αδερφής ή κάποιας άλλης μικρής που παίζει μαζί του, προσπαθεί στην αρχή να αρνηθεί την μαρτυρία των αισθήσεών του, γιατί δεν μπορεί να φανταστεί ανθρώπινο πλάσμα σαν αυτό, να στερείται του σημαντικότερου αυτού εξαρτήματος. Αργότερα η ανακάλυψη αυτή του προκαλεί φρίκη με τις δυνατότητες που του αποκαλύπτει. Τότε αρχίζει να επηρεάζεται από τις απειλές που του έχουν απευθύνει εξαιτίας της υπερβολικής απασχόλησής του με τα γεννητικά του όργανα. Έτσι υποπίπτει στην επίδραση του συμπλέγματος του ευνουχισμού».¹⁶⁰

Σημαντικό είναι, επίσης, να επισημανθεί και η εξής παράμετρος: «Η υπόθεση, ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν το ίδιο (αρσενικό) γεννητικό όργανο, είναι η πρώτη από τις αξιοπερίεργες και πλούσιες σε συνέπειες παιδικές σεξουαλικές θεωρίες.»¹⁶¹ Η πλειοψηφία των παιδιών -αγοριών και κοριτσιών- θεωρεί κατά την διάρκεια των πρώτων σταδίων του οιδιποδείου και συγκεκριμένα κατά το φαλλικό στάδιο σεξουαλικής ανάπτυξης ότι όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν φυσιολογικά τα ίδια γεννητικά όργανα, τα αντρικά. «Η σεξουαλική ανάπτυξη του παιδιού προχωράει μέχρι μια φάση, όπου τα γεννητικά όργανα έχουν ήδη αποκτήσει κυρίαρχη σημασία. Αυτά όμως τα γεννητικά όργανα είναι μονάχα τα αντρικά, για την ακρίβεια το πέος, ενώ τα γυναικεία δεν ανακαλύφθηκαν ακόμα. Αυτή η φαλλική φάση, σύγχρονη με το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, δεν αναπτύσσεται παραπέρα, μέχρι την τελική γενετήσια οργάνωση, παρά βυθίζεται και την ακολουθεί η λανθάνουσα περίοδος.»¹⁶² Ο Γεώργιος Μακ Γκρέγκορ άλλωστε στην ηλικία των έξι ετών, όπως αναφέρθηκε λίγο παραπάνω, την στιγμή ακριβώς που νόμιζε ότι τα γυναικεία γεννητικά όργανα είναι ίδια με τα αντρικά «είδε δια πρώτη φοράν εις την ζωήν του, μέσα εις μίαν πυρρόξανθον τούφαν από τρίχας σγουράς, ένα γυμνόν μουνί, ένα μουνί παχουλόν και προπετές, του οποίου η ερυθρά σχισμή του εφάνη ότι ωμοίαζε,

¹⁶⁰ Σ. Φρόυντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 21-22.

¹⁶¹ Ο, π, σ. 74-75.

¹⁶² Σ. Φρόυντ, «Η καταστροφή του Οιδιπόδειου συμπλέγματος», Β. Ράιχ. – Σ. Φρόυντ, *Το ξεπέρασμα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος*, (μτφ. Τσαμπουράκης Γιώργος), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985, σ. 34.

παρά το κάλλος του, με μιάν χαίνουσαν πληγήν, προξενηθείσαν από πέλεκυν ή από μάχαιραν ενός χασάπη...»¹⁶³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι το σύμπλεγμα του ευνουχισμού αποτελεί μια τομή σε ό,τι αφορά στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Συγκεκριμένα σημαίνει τον τερματισμό του. Ο Φρόντ αναφέρει τα παρακάτω: «Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα πρόσφερε στο παιδί δύο δυνατότητες ικανοποίησης, μιά ενεργητική και μιά παθητική. Θα μπορούσε να πάρει, με αρσενική διάθεση, τη θέση του πατέρα και να σχετιστεί όπως εκείνος με τη μητέρα, οπότε σύντομα θα αισθανθεί τον πατέρα σαν εμπόδιο ή θα ήθελε να αντικαταστήσει την μητέρα και να αφήσει τον πατέρα να το αγαπάει, οπότε θα γινόταν η μητέρα περιττή. Σε τί τώρα συνίσταται η ερωτική σχέση που θα προσφέρει την ικανοποίηση, σχετικά μ' αυτό το θέμα, το παιδί δεν θα 'χε παρά πολύ αόριστες παραστάσεις· ασφαλώς όμως κάποιο ρόλο θα 'παιζε το πέος του, γιατί αυτό μαρτυρούν οι αισθήσεις του. Ακόμα δεν είχε λόγο ν' αμφιβάλλει για το πέος της γυναίκας. Μόλις παραδεχτεί ότι η γυναίκα είναι ευνουχισμένη, τότε μπαίνει και στις δύο ικανότητες ικανοποίησης του οιδιπόδειου συμπλέγματος ένα τέλος. Γιατί και οι δύο έχουν σαν συνέπεια την απώλεια του πέους, η μιά, η αρσενική, σαν τιμωρία, η άλλη, η θηλυκή, σαν προϋπόθεση. Αν η ερωτική ικανοποίηση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος πρόκειται να στοιχίσει την απώλεια του πέους, τότε η κατάληψη των γονιών – αντικειμένων από τη λήμπιντο θα συγκρουστεί αναπόφευκτα με το ναρκισσιστικό ενδιαφέρον γι' αυτό το μέλος του σώματος. Από αυτή τη σύγκρουση φυσιολογικά βγαίνει νικητής η δεύτερη δύναμη· το εγώ του παιδιού παρατάει το οιδιπόδειο σύμπλεγμα»¹⁶⁴ και προχωράει στα επόμενα στάδια της σεξουαλικής του ανάπτυξης.

Μπορεί κανείς να διαβάσει αρκετά αποσπάσματα στο μυθιστόρημα που παραπέμπουν τόσο στο σύμπλεγμα του ευνουχισμού, όσο και στον φθόνο του πέους. Έτσι λόγου χάριν ο μικρός Τόμμου, ο οποίος παρακολουθούσε την ξαδέλφη του να αυνανίζεται -θέαμα που του φαινόταν μαγικό και παράλληλα τον συγκινούσε- : «αισθανόταν ο καημενούλης ότι αυτό που έκανε η εξαδέλφη του έπρεπε να είναι κάτι πολύ κακό, αφού ήξερε ότι οι γονείς του και πολλοί άλλοι απηγόρευαν αυστηρότατα τον ίδιο και όλα τα παιδιά να πιάνουν τα γεννητικά των οργανά, έξω απ' την ανάγκη να κατουρήσουν, έστω και να εγγίζουν τα όργανα αυτά, που, έως τότε, τα εφαντάζετο μόνον ουρητικά, αν και είχε δει πολλές φορές, τα άλογα, τους ταύρους και τους σκύλους να

¹⁶³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 81.

¹⁶⁴ Σ. Φρόντ, «Η καταστροφή του Οιδιπόδειου συμπλέγματος», ό. π, σ. 38.

κάνουν περίεργα πράγματα στα θηλυκά των, καβαλλώντας τα μεν τα δε, με έναν ζωηρότατο και αλλόκοτο τρόπο, χωρίς να τολμήση ο Τόμμου ποτέ έως τότε να ερωτήσει κανέναν, τι ακριβώς έκαναν τα ζώα...»¹⁶⁵

Παράλληλα σε ερωτική περιπέτυξη του ο ναύτης Στήβ με την αγγλίδα ηθοποιό Τζέην Μπόσουελ «δια πρώτη φοράν διέκρινε την έστω και πόρρωθεν υπάρχουσαν ομοιότητα ή μακρυνήν συγγένειαν του μέρους αυτού του γυναικείου οργάνου επάνω από την τρυφεράν οπήν, με την ψωλήν του ανδρός. Έν ρίγος συνεκλόνησε τον Στήβ. Μία ιδέα ήστραψε εις τον νούν του. Μήπως υπήρχε κάποτε ψωλή εις την θέσιν του μουνιού, ή, έστω, μαζί με το μουνί; Μήπως βιαίως αφηρέθη; Μήπως απεκόπη και έμεινε εις την θέσιν του ωραίου γίγαντος, τούτο το μικροσκοπικόν, το τοσοδούλιπραματάκι, που ηγωνίζετο να αναγεννηθή, να αναβλαστήση; Μήπως αν εδοκίμαζε να εισέλθη με το ιδικόν του πέος εις την μυστηριώδη οπήν, εις την μουνότρυπαν αυτής της ξανθής γοήσσης, θα του απεκόπτετο η ψωλή και θα την έχανε δια παντός;»¹⁶⁶

Αντίστοιχα η ομοφυλόφιλη ελληνίδα επιβάτιδα, Μαρία -και σχετικά με τον φθόνου του πέους τώρα- αναλογίζεται την “κατωτερότητά” της. Ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τους άνδρας όχι μόνον δεν τους αγαπούσε, αλλά τους μισούσε. Η αλήθεια είναι, ότι τους ζήλευε σιωπηρώς και ανομολογήτως, αλλά ενσυνειδήτως και θανασίμως. Εζήλευε όλα των τα προνόμια και την όλη στάσιν των εις την ζωήν. Εζήλευε αυτό το ύφος που είχαν του ρήγα και του αφέντη, αυτήν την βεβαιότητα και την πεποίθησιν των εις τας δυνάμεις των {...} Όμως, περισσότερο απ’ όλα, εζήλευε το πέος των ανδρών και αυτήν την ιδιαιτέραν ικανότητα και την δυνατότητα που είχαν, την κατ’ εξοχήν αρσενικήν, να εισδύουν εντός των γυναικών με τας ψωλάς των και να διακορεύουν τα κορίτσια... {...} Την έλλειψιν του πέους, που χαρακτηρίζει την γυναίκα, την ησθάνετο ως “φταίξιμο” ιδικόν των. Το ότι δεν είχε η ίδια γεννητικόν όργανον ανδρικόν, δεν τους το συγχωρούσε η Μαρία. Από μικρή ησθάνετο με άγχος, ωσάν να είχε υποστεί ευνουχισμόν {...} Εις όλην της την ζωήν, δεν εδυνήθη ποτέ να παραδεχθή ως φυσικήν της έλλειψιν του πέους από το σώμα της {...} δε ημπόρεσε ποτέ να υποταχθή εις τον άνδρα, αλλά ούτε καν ημπόρεσε κατά κάποιον τρόπον να συνθηκολογήση, ή να συμβιβασθή {...} όχι μόνον δεν ήθελε να υπανδρευθή, αλλά ούτε καν ήθελε να έχη σχέσεις που να εισέρχωνται εις τα πλαίσια ετεροφύλου έρωτος.»¹⁶⁷

¹⁶⁵ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 4^{ος}, σ. 89-90.

¹⁶⁶ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 83-84.

¹⁶⁷ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 18-19.

Επίσης σε άλλο σημείο του μυθιστορήματος, η προστατευόμενη της διδασκάλισσας Μαρίας, η μικρή Ειρήνη – με καταγωγή επίσης από την Ελλάδα αναλογίζεται «πόσον ωραία, μα πόσον ωραία θα ήτο αν είχε και εκείνη ανδρικό πιπί αντί του γυναικείου, πόσον ωραία θα ήτο και πόσο ενδιαφέρον, εάν είχε και εκείνη των ανδρών την “προεξοχή”, αντί να έχη την “εσοχή” των κορασίων, εκεί, εκεί, στο μέρος αυτό, που και έτσι ακόμη, με την απαλή και νόστιμη και τρυφερή “εσοχή”, τόσο πολύ το αγαπούσε.»¹⁶⁸

Ο Φρόντ υποστηρίζει ότι «αυτή τη “ζήλεια του πέους” την ταξινομούμε στο “σύμπλεγμα του ευνουχισμού” {...} Σε αυτή τη φάση τα κορίτσια δεν αποκρύπτουν καθόλου τη ζήλεια τους απέναντι στον προνομιούχο αδελφό: δοκιμάζουν να ουρήσουν όρθια όπως ο αδελφός, για να δηλώσουν τη δήθεν ισοτιμία τους.»¹⁶⁹

Παράλληλα αναφέρει ότι εν αντιθέσει με το αγόρι: «το μικρό κορίτσι δεν οδηγείται στην ίδια απορριπτική στάση, όταν αντικρίζει το διαφορετικά διαμορφωμένο γεννητικό όργανο του αγοριού. Είναι αμέσως έτοιμο να το αναγνωρίσει και υπόκειται στον φθόνο του πέους, ο οποίος κορυφώνεται στη σημαντική για τη συνέχεια επιθυμία να είναι επίσης αγόρι.»¹⁷⁰ Σε άρθρο του δημοσιευμένο κιάλας στα τέλη της δεκαετίας του ‘20 παρομοιάζει την κλειτορίδα με το πέος ενός μικρού αγοριού, παρομοίωση η οποία συμβαίνει ορισμένες φορές και στον *Μεγάλο Ανατολικό*.

Η χορεύτρια Μιμί-λά-Ρόζ βλέποντας από πολύ κοντά την κλειτορίδα της Εύας, της γυναίκας του καθηγητή ξιφασκίας, Καρόλου Ντουχόνυϊ, έμεινε άφωνη, καθώς όπως αναφέρει «η πελωρία κλειτορίς της νυμφομανούς αμαζόνος ουδόλως διέφερε, σχεδόν, από μικρόν πέος – από πέος παιδός περίπου 8 ετών, εν πλήρει στύσει! Η μόνη διαφορά εξωτερικώς – εκ πρώτης όψεως – ήτο ότι η ψωλοειδής αυτή προεξοχή δεν είχε όρχεις, και ήτο τυφλή, τουτέστιν δεν είχε εις το κέντρον της κεφαλής της τον μικρόν εκείνον οφθαλμόν, το μικρόν και χαρίεν εκείνο στόμιον, εκ του οποίου εις τας πραγματικὰς ψωλάς αναπηδά και εκτοξεύεται, εν καιρώ τω δέοντι, με ορμήν το σπέρμα.»¹⁷¹

Σε άλλο σημείο του έργου, ο λόρδος Κλίφφορντ αφηγούμενος στην Παολίνα Κρινέλλι τις ερωτικές του περιπέτειες με μία καμαριέρα, προβαίνει στην αντίστοιχη παρομοίωση: «η καυλωμένη κλειτορίδα της, σαν μια μικρούτσικη τυφλή -δηλαδή χωρίς

¹⁶⁸ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 5^{ος}, σ. 98.

¹⁶⁹ Σ. Φρόντ, *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, (μτφ. Γ. Βαμβαλή), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974, σ. 57.

¹⁷⁰ Σ. Φρόντ, *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, (μτφ. Λ. Αναγνώστου), Επίκουρος, Αθήνα 1991, σ. 75.

¹⁷¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 2^{ος}, σ. 159.

στόμα- όρθια ψωλίτσα με ζωηρότατα ορατές όλες τις σφύξεις της, όλα τα κλονικά εφάλματά της και τα μαρτυρικά από την έντασι της καύλας της γοργοσκιρτήματά της, σαν να ζητούσε η καυμένη -ώ, πώς!- σαν να ικέτευε να της κάνουν κάτι “αποτελεσματικό”, κάτι που να αποτέλειωνε παραδεισιακά την όμορφη κοπέλλα - δηλαδή γερό γαμήσι, γλυκό, ανένδοτο γλείψιμο, ή, τουλάχιστον, ένα τρίψιμο καλό...»¹⁷²

Θεωρούσε λοιπόν ο Φρόντ πως «η κλειτορίδα του μικρού κοριτσιού συμπεριφέρεται κατ' αρχήν όπως ένα πέος, το παιδί όμως βιώνει, σχηματίζοντας την εντύπωση ότι “υστερεί” και αισθάνεται το γεγονός αυτό σαν μειονέκτημα και αιτία μειονεκτικότητας.»¹⁷³

---

¹⁷² Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 4^{ος}, σ. 141.

¹⁷³ Σ. Φρόντ, «Η καταστροφή του Οιδιπόδειου συμπλέγματος», στο Β. Ράιχ, *Το ξεπέρασμα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος*, (μτφ. Τσαμπουράκης Γιώργος), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985, σ. 40.

iii. Αιμομιξία

Μία από τις κεντρικές ορίζουσες του Εμπειρικού αποτελεί και η αιμομιξία – το ταμπού της οποίας χρειάζεται υπέρβαση. Σύμφωνα με την Δ. Αναγνωστοπούλου: «Ο Εμπειρικός πολλές φορές αναφέρεται στην αιμομιξία όχι σαν απαγόρευση ή αμάρτημα, αλλά σαν σημείο απελευθέρωσης του ανθρώπου, σαν υπέρβαση των προσκομμάτων που ορθώνει ο πολιτισμός στην ελεύθερη ανάπτυξη της σεξουαλικότητας.»¹⁷⁴ Στον Νέο Κόσμο, λοιπόν, «όχι μόνον επετρέπετο και εξετελείτο ελευθέρως, άλλ' όπως τόσα και τόσα άλλα εις την ευδαίμονα ταύτην Νέαν Εποχήν, εθεωρείτο ως φυσικωτάτη και υπήρχον πολλοί άνδρες που είχαν αποκτήσει τέκνα όχι μόνον από τας μητέρας, αλλά και από τας θυγατέρας των γυναικών που εγάμησαν ή γαμούσαν.»¹⁷⁵

Έτσι και κατά το δεκαήμερο θαλάσσιο ταξίδι, τα “αιμομικτικά περιστατικά” που περιγράφονται είναι ήδη πολλά με αποκορύφωμα εκείνο σύμφωνα με την μικρή Έθελ ο πρώτος εραστής της ήταν ο πατέρας της,¹⁷⁶ αλλά και εκείνο (για το οποίο λόγος έγινε και παραπάνω) που σχετίζεται με τις εικασίες πέντε επιβατών αναφορικά με το πλοίο *Αλμπέρτα* και τον φόνο που μέσα σ' αυτό είχε διαπραχθεί. Χωρίς να γνωρίζει κανείς τους λεπτομέρειες και πηγαίνοντας να εξερευνήσουν το *μυστηριώδες πλοίο*, αφού ο *Μέγας Ανατολικός* είχε πλέον σταματήσει, «ως πυροτέχνημα φωτίζον εις μεγάλην γύρω ακτίνα εν άλσος ή εν χλοερόν προάστειον, εγεννήθη ταυτοχρόνως εις τον νουν των πέντε ανδρών η εικών, και, κατά συνέπειαν, η ιδέα του βιασμού. Ένας άνδρας, με άορατον πρόσωπον {...} εβίαζε αυτήν την εξαισίαν κόρην, και έπειτα της απέκοπτε τον λάρυγγα και την αφήνε αιμόφυρτον και σφαδάζουσαν εις την κατάστασιν εις την οποίαν ανευρέθη.»¹⁷⁷ Και πράγματι, όπως φαίνεται τα πράγματα έτσι έγιναν εφόσον λίγο παρακάτω αποκαλύπτεται πως τελικά «ναι, έτσι συνέβησαν τα τρομερά εκείνα γεγονότα. Αυτό ήτο το περιεχόμενον του μυστηρίου. Αυτή ήτο η εξήγησις του αινίγματος. Ο πατήρ, και όχι ο υπηρέτης, διέπραξε το φρικαλέον λαγνικόν έγκλημα.»

¹⁷⁴ Δ. Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1990, σ. 110.

¹⁷⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 5^{ος}, σ. 175-176.

¹⁷⁶ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 236.

¹⁷⁷ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 34.

Τελικά «απεκαλύπτετο γυμνή, βούσα και σπαργώσα, εις ένα σύμπλεγμα ερωτικόν, απεριορίστως συγκλονιστικόν, εις μίαν συνουσίαν ηδονικήν, αιμοσταγή και αποτρόπαιαν, ο φόνος και η αιμομιξία.»¹⁷⁸

Αναλύοντας ο Φρόντ την τρυφερή και την αισθησιακή κατεύθυνση της σεξουαλικής ορμής – της *Libido*, αναφέρει ότι η πρώτη «προέρχεται από τα πρώτα παιδικά χρόνια, διαμορφώθηκε από το ενδιαφέρον για επιβίωση και απευθύνεται στα πρόσωπα της οικογένειας και στα πρόσωπα που φροντίζουν το παιδί. Τη συνοδεύουν από την αρχή συμβολές από τις σεξουαλικές ορμές και στοιχεία ερωτικού ενδιαφέροντος, που στην παιδική ηλικία διακρίνονται περισσότερο ή λιγότερο καθαρά. Αντιστοιχεί στην πρωταρχική παιδική εκλογή του αντικειμένου. Παρατηρούμε πως οι σεξουαλικές ορμές βρίσκουν τα πρώτα τους αντικείμενα στα πρόσωπα που φροντίζουν το παιδί, ακριβώς όπως οι πρώτες σεξουαλικές ικανοποιήσεις προέρχονται από σωματικές λειτουργίες που είναι αναγκαίες για την επιβίωση.» Δημιουργείται έτσι κάποτε η εξής κατάσταση: «όλη η αισθησιακότητα ενός νέου στο ασυνείδητο μπορεί να προσκολληθεί σε αιμομικτικά αντικείμενα ή, όπως μπορούμε να πούμε και αλλιώς, να καθηλωθεί σε ασυνείδητες αιμομικτικές φαντασίες.»¹⁷⁹

Ο ίδιος υποστηρίζει πως «όσο και αν δεν ακούγεται ευχάριστα και να είναι παράδοξο, πρέπει να πούμε πως όποιος θέλει να γίνει στην ερωτική ζωή πραγματικά ελεύθερος και ευτυχισμένος, οφείλει να αποβάλλει το σεβασμό απέναντι στη γυναίκα και να συμφιλιωθεί με την παράσταση της αιμομιξίας με την μητέρα ή την αδελφή.»¹⁸⁰

Η αιμομιξία παρουσιάζεται και αυτή ως ένα μέρος του Οιδιπόδειου συμπλέγματος και ο Φρόντ εμφανίζεται απόλυτος στο ότι «η πρώτη εκλογή του ερωτικού αντικειμένου στους ανθρώπους θα είναι πάντοτε αιμομικτική, και στρέφεται προς την μητέρα και την αδερφή, και οι πιο αυστηρές απαγορεύσεις απαιτούνται για να εμποδιστεί αυτή η συνεχής παιδική τάση να πραγματοποιηθεί {...} Η μυθολογία δείχνει πως η αιμομιξία που μισείται τόσο επιδειχτικά από τους ανθρώπους επιτρέπεται στους θεούς χωρίς κανένα δισταγμό. Και από την αρχαία ιστορία μπορείται να μάθετε ότι ο αιμομικτικός γάμος με μια αδερφή επιτασσόταν σαν ιερό καθήκον για τους βασιλιάδες – οι Φαραώ της Αιγύπτου και οι Ίνκας του Περού. – Ήταν κι αυτό ένα προνόμιο που δεν

¹⁷⁸ Ο. π, σ. 47.

¹⁷⁹ Σ. Φρόντ, *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, (μτφ. Γ. Βαμβαλή), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974, σ. 25-27.

¹⁸⁰ Ο. π, σ. 31.

το είχε η αγέλη. Αιμομιξία και πατροκτονία είναι τα δύο εγκλήματα του Οιδίποδα»¹⁸¹
επισημαίνει με έμφαση.

---

¹⁸¹ Σ. Φρόντ, *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961, σ. 43

iv. Ναρκισσισμός

Σύμφωνα με τον Ν. Νικολαΐδη: «Ο Φρόνυτ, ανακαλύπτοντας με την αυτοανάλυσή του – του *Fliess* βοηθούτος – και τη σκέψη του την παιδική σεξουαλικότητα, τη δόμησε αναφερόμενος σε δύο ελληνικούς μύθους: του *Οιδίποδος* (στη σοφόκλεια μορφή του) και του *Ναρκίσσου*.»¹⁸² Ο Εμπειρικός, ως ψυχαναλυτής, από τις θεωρίες αυτές επηρεάστηκε και τις αφομοίωσε. Σύμφωνα, τώρα, με τον Φρόνυτ, η συμπεριφορά κατά την οποία: «ένα άτομο μεταχειρίζεται το σώμα του με παρόμοιο τρόπο όπως σε άλλες περιπτώσεις εκείνο ενός σεξουαλικού αντικειμένου, δηλαδή το παρατηρεί με σεξουαλική ευχαρίστηση, το χαϊδεύει τρυφερά και ερωτικά, ώσπου με αυτές τις πράξεις να φτάσει στην πλήρη ικανοποίηση»¹⁸³ χαρακτηρίζεται ως ναρκισσισμός, όπου «η λόγω της διάψευσης αποδεσμευμένη λίμπιντο δεν παραμένει στα αντικείμενα των φαντασιώσεων, αλλά αποσύρεται στο *Εγώ*.»¹⁸⁴

Στον *Μεγάλο Ανατολικό*, ο συγγραφέας αναφέρει τον ναρκισσισμό ως κατάσταση που υπάρχει στην πραγματικότητα, ως κάτι που δεν είναι αξιοπερίεργο αλλά απολύτως φυσιολογικό – έναν ναρκισσισμό όμως εξ' ολοκλήρου “σεξουαλικό”. Σε συνομιλία του με τον Σέργιο Ιβάνοβιτς, ο λόρδος Κλίφφορντ θα προσπαθήσει να τον ενημερώσει για το ζήτημα αυτό: «υπάρχουν, λέγω, άνθρωποι, που και σε τέτοιες στιγμές ακόμη, ουσιαστικώς δεν γαμούν, μα αυνανίζονται – δηλαδή, ψυχολογικώς, δεν κάνουν έρωτα με την γυναίκα, αλλά με τον εαυτό τους. Αχ Σέργιε, Σέργιε, τι να σου πω! Με όλες σου τις γνώσεις, δεν ξέρεις τίποτε, όχι μόνον από φυσιολογία, μα ούτε από ψυχολογία.»¹⁸⁵ Παράλληλα χαρακτηρίζει το ύφος της Μαρκελίνης Durantel ως ναρκισσευτικό, μέσω της περιγραφής της αυνανιστικής της πράξης. Η Μαρκελίνη λοιπόν: «με μάτια πλέοντα εις πέλαγος ηδυπαθείας εκοίταξε επί τινά τρόπον σιωπηλή αλλά με ζωηράν ναρκισσευτικήν περιπάθειαν το ωραίον θέαμα που προσέφερε η ίδια εις τον εαυτόν της. Έπειτα, ως χείμαρρος που επιταχύνεται αιφνιδίως, ανέβλυσαν από το στόμα της βαθείς αναστεναγμοί ηδονής και οξείαι φωναί λαγνείας ανάμεικται με λόγια που εξέφραζαν συγχρόνως την διέγερσίν της και τον γλυκασμόν που εδοκίμαζε κάμνουσα μαλακίαν.

¹⁸² Ν. Νικολαΐδης, «Οι ελληνικές ρίζες της ελληνικής ψυχανάλυσης», *Ψυχανάλυση και Ελλάδα* (συλλογικός τόμος, επιμ. Θ. Τζαβάρας), Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 1984, σ. 215.

¹⁸³ Σ. Φρόνυτ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός*, (μτφ, Λ. Αναγνώστου), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1991, σ. 7.

¹⁸⁴ Ο. π., σ. 23.

¹⁸⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 19.

“Ααα! ... Άααχ! ... Άααχ! ... Άχ, τι ωραίο μουνί που έχω! ... Άχ, τι ... τι όμορφα που το τρίβω!”»¹⁸⁶

Αλλά και η Γερτρούδη Νόρρις κατά τη διάρκεια της αυνανιστικής της πράξης: «εκοίταζε, εκοίταζε με αλλοφροσύνην εις τον έναντι του καναπέ μεγάλον μακρουλόν καθρέπτην, την τελείως ανοικτήν μουνότρυπάν της να εμέση, και βλέπουσα με υπερμέτρως ανοιγμένους τους οφθαλμούς της και με έκφρασιν απειγράπτου λαγνείας εις το πρόσωπόν της, τον εαυτό της {...} εκραύγαζε με διάπυρον ηδονικήν παραφοράν: “AAA-AA! ... ΩΩΩ-ΩΩΩ! ... AAAAA! ... AAAAA! ... AAAAA!”»¹⁸⁷

Σημαντικό είναι να σημειωθεί εδώ ότι κάπως έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί η πληθώρα των αυνανιστικών – αυτοερωτικών σκηνών, με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος ο αναγνώστης από την αρχή μέχρι και το τέλος του μυθιστορήματος. Άλλωστε η αυνανιστική πράξη ανάγεται με κάθε ευκαιρία, σε κάτι το άκρως σημαντικό για την ζωή του ατόμου γενικότερα και για την υγεία του ειδικότερα.

Αναφέρονται ενδεικτικά δύο:

Αφενός, πριν ακόμη ξεκινήσει την πλεύση του, το υπερωκεάνιο, η διδασκάλισσα Μαρία «έκαμνε μαλακίαν. Στηρίζουσα την ράχιν της εις το ξύλινον τοίχωμα του αποχωρητηρίου, εκράτει εις την αριστεράν της χείρα την φούσταν της και τα εσωφόριά της υψωμένα, και κάμπτουσα ολίγον τα γόνατά της, εκίνει γοργά και με μεγάλην δεξιοτεχνίαν τα δάκτυλα της άλλης χειρός εις το αιδοίον της.»¹⁸⁸

Αφετέρου, λίγο πριν ο Μέγας Ανατολικός φτάσει στον προορισμό του, η μικρή Έθελ αυνανιζόταν και ο Ανδρέας Σπερχής «εκοίταζε μαυγευμένος και φλεγόμενος από καύλαν το ωραίον θέαμα», αυτή την «τόσο ποιητική της πράξιν». Η εικόνα ήταν η ακόλουθη: «η μανιώδης τρίψις της υπερκαυλωμένης κλειτορίδος της είχε φθάσει εις το άκρον άωτον. Ακόμη ολίγα δευτερόλεπτα τρικυμιώδους σάλου και ισχυροτάτων σπαστικών αναπλάσεων και αίφνης η χαρίεσσα αυνανίστρια, ωθούσα το αιδοίον της σφοδρώς προς τα έξω ωσάν να το προσέφερε εις τον Σπερχήν ή εις οιονδήποτε άλλον θα ήθελε να το δεχθή, και σειομένη δαιμονιωδώς και κάμνουσαν τον καναπέν να τρίζη ηχηρότατα, εξέβαλλε μίαν οξείαν κραυγήν ερωτικής λαχτάρας και απροσμετρήτου ηδονής, ήνοιξε υπερμέτρως τα μάτια της ωσάν να έβλεπε εν εκστάσει

¹⁸⁶ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 207-208.

¹⁸⁷ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 4^{ος}, σ. 14-15.

¹⁸⁸ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 42-43.

θαύμα, και ενώ εσείετο ακόμη με διάπυρον παραφοράν η κόρη, ο Ανδρέας είδε να εξέρχεται βιαστικά από την ευρέως ανοικτήν οπήν του αιδοίου της, εις μικρά παχέα κύματα λευκά και αλλεπάλληλα, άφθονον το παρθενικόν μουνόχυμά της.»¹⁸⁹

Η σπουδαιότητά της έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω και είναι ένα θέμα το οποίο δε παύει να συζητιέται καθ' όλη τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού. Ο λόρδος Άλτζερνον εκφράζει τις απόψεις του στον συνομιλητή του, Σέργιο, επί του θέματος: «Η μαλακία δεν είναι μόνο μια έδρα του καθολικού και πλήρους έρωτος, είναι και μία φάσις, ένα στάδιον στη φυσική εξέλιξι του προς την ολοκληρωμένη του μορφή {...} αν μερικοί άνθρωποι αργούν περισσότερο από άλλους, και μερικοί δεν κατορθώνουν ποτέ να ξεπεράσουν εν μέρει ή εντελώς τον αυτοερωτισμό, δεν έπεται ότι η μαλακία είναι διαστροφή ή πράξις κακή, ή αμαρτία {...} η φυσιολογία είναι τελείως ξένη προς την ηθική, και την φύσι ποτέ δεν την κατάλαβαν οι ηθικολόγοι.»¹⁹⁰

---

¹⁸⁹ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ. 183-184.

¹⁹⁰ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 18.

v. Παιδιά και σεξουαλικότητα

Τη στιγμή που κάποιος θα μπορούσε να χαρακτηρίσει τον συγγραφέα “παιδόφιλο”, καθώς οι μικροί νέοι και νέες του μυθιστορήματος του Εμπειρικού συνουσιάζονται πάντοτε με άτομα ηλικιακά πολύ μεγαλύτερά τους, προκύπτει το ερώτημα που θέτει ο Γιατρομανωλάκης σύμφωνα με το οποίο «γιατί αυτή η επιμονή του (και η τόλμη του σε τελευταία ανάλυση) να περιγράφει πράγματα που η σεξουαλική μας κουλτούρα (διαμορφωμένη εν πολλοίς από ηθικοθρησκευτικά στερεότυπα, προκαταλήψεις και υποκριτικές συμβάσεις) καταδικάζει μετά βδελυγμίας, αλλά – φευ – την ίδια στιγμή, η καθημερινή πρακτική τα επιβεβαιώνει;»¹⁹¹

Για τον ίδιο τον συγγραφέα, τα παιδιά του Μεγάλου Ανατολικού «δεν είναι τίποτε άλλο ειμή πολύ νεαρά άτομα -που σε αντίθεση με όλους σχεδόν τους ομηλικούς τους- δεν καταναγκάζονται να καταπιέσουν τις ερωτικές τους έξεις. Είναι παιδιά που μέσα στον ηδονικό πλου του υπερωκεανείου βρίσκουν τον δρόμο τους προς την “φυσιολογική” ερωτική τους παίδευση...»¹⁹²

Στον Νέο Κόσμο του Ανδρέα Εμπειρικού δεν θα υπάρχει η περίοδος της απόκρυψης στην οποία εγκιβωτίζεται το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Το παιδί δεν θα έχει υποστεί απώθηση, και έτσι αναφερόμενος ο Γιατρομανωλάκης στην παιδίσκη – επιβάτιδα -11 ετών- αγγελική παιίδα Έθελ, θα υποστηρίξει πως η ελευθεριότητά της πηγάζει τόσο από την υπέρβαση του οιδιπόδειου, όσο και από την υπέρβαση της αιμομιξίας. Η ιστορία της ερωτικής καταπίεσης και κατ’ επέκταση, η ιστορία των καταπιεστικών δομών μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες αποτελεί παρελθόν στη Νέα ελεύθερη Πόλη των οραματισμών του και διαβάζοντας κανείς τις λεπτομερείς τοποθετήσεις του για αυτήν θα μπορούσε να χαρακτηρίσει το μυθιστόρημα ακόμη και ως διακήρυξη πολιτική.¹⁹³

Παράλληλα με αυτά δε θα πρέπει να παραλείπεται και το εξής - βάσει Φρόυντ - : «η σεξουαλικότητα δεν συνιστά απλώς ένα σκαμπρόζικο θέμα, αλλά και ένα σοβαρό επιστημονικό ζήτημα, γύρω από το οποίο είχαμε πολλά και παράξενα πράγματα να μάθουμε και να εξηγήσουμε.» Συνεχίζοντας αναφέρει ότι οι ασθενείς του καλούνται να γυρίσουν πίσω το χρόνο, να φτάσουν στην παιδική ηλικία – εκεί όπου συνέβηκε το

¹⁹¹ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 21.

¹⁹² Ο. π., σ. 22.

¹⁹³ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), σ. 22.

μεγαλύτερο μέρος των απωθήσεων. «*Η ανακάλυψη της σεξουαλικότητας*» τονίζει «*συγκαταλέγεται στα ευρήματα εκείνα που δημιουργούν αισθήματα ντροπής.*»¹⁹⁴

Το βασικότερο στοιχείο είναι ότι τα νεαρά παιδιά του μυθιστορήματος ενεργούν αυτοβούλως χωρίς κανείς να τους πιέσει να προβούν σε πράξεις που δεν είναι της αρεσκείας τους. Έτσι διαβάζει κανείς στη συνομιλία μεταξύ της ηθοποιού Τζέην Μπόσουελ και του ζωγράφου Αιμίλιου Μπερτιέ, η οποία αναφέρεται στην μικρή επιβάτιδα Έθελ: «*Είναι μετανάστis και ταξιδεύει στην τρίτη θέση... Είναι πολύ φτωχή, μα πολύ όμορφη και πολύ έξυπνη και πάνω απ' όλα πολύ λάγνα...*»

«*Και πως την καταφέρατε την όμορφη αυτή μπεμπέκα; Δεν έχει γονείς, φρουρούς, κερβέρους;*»

«*Έχει πατέρα, μα είναι ακινητοποιημένος στην κουκέτα του στην τρίτη θέση ύστερα από σοβαρό στραμπούληγμα του ποδιού του... Επί πλέον πίνει και όταν μεθύση κοιμάται επί ώρες πολύ βαθιά... Σε αυτές τις ώρες, η μικρούλα αλωνίζει κατά τον πιο χαριτωμένο και, όπως το καταλάβατε και σεις, κατά τον πλέον αγγελικό, αλήθεια, τρόπο...*»

«*Και πως την λένε;*»

«*Έθελ*»

«*Την κάνω μόλις 10 ή το πολύ 11 ετών. Έχω δίκιο;*»

«*Είναι ένδεκα ετών... Μα είναι πιο θερμή από πολλές κοπέλλες 20 και 25 ετών, που γαμιούνται από πολύ καιρό...*» «*Άσαχ!... Ωωωχ!... Μπράβο της! ... Και πως την καταφέρατε;*»

«*Μου προσεφέρθη μόνη της σχεδόν... μια νύχτα στο κατάστρωμα...*»¹⁹⁵

Η μικρή Φλώσσυ Νόρρις, επίσης, η απαλή ως μαγνόλια παις, έκανε διάφορες σκέψεις μεταξύ των οποίων και οι εξής: «*Ιδού, λοιπόν, που μολονότι αδικουμένη από τον κώδικα της ηθικής που εφήρμοζαν, προκειμένου περί μικρών κορασίων, οι μεγάλοι, ιδού που είχε απολαύσει, μολονότι διετάχθη να αποσυρθεί και από ενωρίς να κοιμηθεί, ιδού που την ιδίαν εσπέραν, κατά καλήν σύμπτωσιν και τύχην, είχε χαρεί κάτι που ελάτρευε και συνεχώς ποθούσε, κάτι από αυτά που τόσοι και τόσοι ενήλικες συνήθως απαγορεύουν εις τας μικράς, ενώ τα επιτρέπουν εις τους εαυτούς των...*»¹⁹⁶

¹⁹⁴ S. Freud, *Το ζήτημα της ανάλυσης από μη γιατρούς*, (μτφ. Έμη Βαϊκούση), Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 56-57.

¹⁹⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ. 44-45.

¹⁹⁶ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 2^{ος}, σ. 167-168.

Αλλά και το επίπεδο της σεξουαλικής της απελευθέρωσης είναι ήδη αρκετά υψηλό. Σε συνομιλία της η Έθελ, κατά τη διάρκεια των ερωτικών της περιπτώσεων με τον λόρδο Κλίφφορντ, αναφέρει:

«Είμαι παρθένα, μα γαμιέμαι ... Εννοώ ότι γαμιέμαι από πίσω, όπως όλα τα κορίτσια που θέλουν να γαμιούνται χωρίς να χάσουν την παρθενίαν τους» απήντησε με φυσικότατον ύφος η χαρίεσσα παις.»

«Δηλαδή, στο κωλαράκι σου;»

«Ναι κύριε... Όταν μου αρέσει πολύ ένας άνδρας, όπως μου αρέσετε σεις, τότε ευχαρίστως στέκομαι να γαμηθώ στον κώλο...»¹⁹⁷

Παρατηρείται ότι κανείς δεν πιέζει την μικρή να προβεί σε οποιαδήποτε πράξη. Η Έθελ παρά την ηλικία της νιώθει ευχάριστα και προσπαθεί να ικανοποιήσει τα θέλω της.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, είναι, η τοποθέτηση της Αναγνωστοπούλου η συσχετιζόμενη με την παιδίσκη του Μεγάλου Ανατολικού. Θεωρεί ότι οι παιδίσκες του «συνδέονται άρρηκτα με την αρσενική σεξουαλικότητα, έτσι ώστε ο ερωτικός τους θρίαμβος τις κάνει αντίγραφο του άντρα {...} Η παιδίσκη του Μεγάλου Ανατολικού, είτε ως παις είτε ως φетиχοποιημένος φαλλός, αντανακλά την άρνηση του ευνουχισμού και τη φαλλική παντοδυναμία του μητρικού Άλλου. Η υπογράμμιση και η αναγνώριση στο έργο του Α. Εμπειρικού της μοναδικής και αδιαμφισβήτητης αξίας του ανδρικού γεννητικού οργάνου αλλά και ο φетиχισμός του φαλλού, αποτελούν μεταφορές του ναρκισσισμού στο κείμενο της αφήγησης. Τα πολλαπλά Εγώ, που είναι ταυτόχρονα πολλά και ένα, αντιγράφουν κατά μήκος της αφήγησης πτυχές, στάσεις και επιθυμίες του συγγραφέα, ο οποίος επιθυμεί μέσα απ' αυτές τις ενσαρκώσεις, αυτό που οι ενσαρκώσεις επιθυμούν από το δικό του "ιδανικό", προτείνοντας ένα μοντέλο θεοποιημένου και κοσμολογικού έρωτα, "πανδέγμονα και πολύπτυχου", χωρίς το άγχος του ευνουχισμού {...} Αυτό το "μοντέλο" αναπαριστά, μέσα από τα πολλαπλά υποκείμενα και τα αντίγραφά τους, την επιστροφή στην ελεύθερη κατάσταση της παιδικής ηλικίας, στον απωλεσθέντα αλλά συνεχώς επικαλούμενο και επαγγελλόμενο παράδεισο.»¹⁹⁸

¹⁹⁷ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 4^{ος}, σ. 251.

¹⁹⁸ Δ. Αναγνωστοπούλου, «Το αντίγραφο και οι λειτουργίες του στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 26-27.

Η οπτική αυτή, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες που προηγήθηκαν σχετικά με το ζήτημα της *παιδίσκης*, βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με την προβληματική της εργασίας αυτής. Τα μικρά κορίτσια χαίρονται, ζουν, εξερευνούν και παθιάζονται με τις απολαύσεις της ζωής – όταν τις συναντήσουν - δεν διακρίνονται από σεμνοτυφία, ούτε και θεωρούν ότι οι σεξουαλικές τους περιπτώξεις είναι ανήθικες. Μονάχα συμβιβάζονται, σε κάποιες περιπτώσεις, με τα κοινωνικά δεσμά – τα επιβεβλημένα από τον πολιτισμό,¹⁹⁹ όμως σε κάθε περίπτωση ζουν με ελευθερία απολαμβάνοντας ότι όσα εκείνα θεωρούν πως είναι η χαρά της ζωής.

Το γεγονός ότι τα παιδιά που επιβαίνουν στο υπερωκεάνειο λειτουργούν αυτόβουλα και είναι απελευθερωμένα δεν είναι ένα γεγονός το οποίο συμβαίνει στη ζωή ή υποστηρίζεται βάσει της ψυχανάλυσης. Τα παιδιά του μυθιστορήματος είναι αφύσικα απελευθερωμένα, γιατί υπηρετούν το ιδανικό του Εμπειρικού για μια νέα κοινωνία – κοινωνία απελευθέρωσης και λύτρωσης.

---

¹⁹⁹ Βλέπε: S. Freud, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1994.

vi. Οι ηδονοβλεψίες του υπερωκεανίου

Στο υπερωκεάνειο και όχι μόνο σ' αυτό -ακόμη και στις αναδρομές στο παρελθόν των ηρώων- η πράξη που τελείται κατ' εξακολούθηση είναι αυτή του ηδονοβλεπτισμού. Οι ήρωες και οι ηρωίδες κοιτούσαν/κοιτούν από την κλειδαρότρυπα ως επί το πλείστον την σεξουαλική δραστηριότητα άλλων ηρώων και τις περισσότερες φορές χωρίς να γίνονται αντιληπτοί από εκείνους. Αλλά ακόμη και όταν τυχαίνει κάποιος, κάτι να αντιλαμβάνεται, δεν τρομάζει – το αντίθετο μάλιστα η διέγερση του πολλαπλασιάζεται.

Η Δ. Αναγνωστοπούλου εξετάζει το βλέμμα και τον ρόλο που αυτό κατέχει στην ποίηση του Εμπειρικού. Δε διστάζει να θεωρήσει το βλέμμα ως φετίχ. Σημαντική είναι η αναφορά στην άποψη ότι το ρήμα κοιτάζω υπάρχει συνήθως με δύο έννοιες *«κοιτάζω αυτό που ψάχνω και κοιτάζω για να με δω»*. Αναφέρει την άποψη του J. Lacan σύμφωνα με την οποία το βλέμμα και αυτό που κάποιος θέλει να δει, ενώνονται με μια *σχέση δελέατος – αυταπάτης*. Καταλήγει να διακρίνει το βλέμμα ως *τόπο επιθυμίας*.²⁰⁰

Στο ερώτημα που θέτει σε άλλο άρθρο της, απαντά και πάλι μέσω του Λακάν. *«Τι είναι εκείνο που ψάχνουν να δουν όλα τα ποιητικά υποκείμενα του Μ. Α που μετέρχονται όλων αυτών των ηδονοβλεπτισμών;»* Απαντά πως ψάχνουν να βρουν αυτό που δεν υφίσταται. Δεν ψάχνουν δηλαδή τον φαλλό, αλλά εκείνο που αντ' αυτού απουσιάζει.²⁰¹ Όσον αφορά στη βλεπτική ενόρμηση *«η οποία κατισχύει στην εμπειρική γραφή ως ηδονοβλεπτισμός, επαναβεβαιώνεται η σχέση ανάμεσα στο βλέπω και δεν βλέπω “αυτό που ανακαλεί το κρυμμένο στη σχέση με τη μητέρα, το φαλλό τον ανύπαρκτο, που πρέπει όμως να παίζουμε ότι υπάρχει.”»*

Στο μυθιστόρημα η νεαρά Υβόννη παρακολουθεί τις λαγνουργίες μεταξύ ενός ναύτη και μιας Ινδής επιβάτιδας. *«Ο ναύτης είχε βγαλμένην έξω την ψωλήν του και η νεαρά Ινδή του την ηυνάνιζε με ζέσιν. Ο τυχερός ανήρ παρετήρει με τεταμένην προσοχήν αυτό που του έκαμνε η θεραπαινίς και κάθε τόσον αναστέναζε από την ηδονήν που εδοκίμαζε. {...} Μόλις αντίκρυσε το ζεύγος, η Υβόννη εστάθη επί τόπου. Όταν δε ηννόησε τι έκαμναν, η νεαρά Γαλλίς έμεινε επί τινα δευτερόλεπτα ως αποσβολωμένη, κατάπληκτος προ του ωραίου θεάματος που απεταμίευσαν τα μάτια της*

²⁰⁰ Δ. Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1990, σ. 115.

²⁰¹ Δ. Αναγνωστοπούλου, *«Ζεμφύρα ή των ενορμήσεων οι ώσεις»*, *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 54.

με απληστίαν.»²⁰²

Αργότερα όταν η Υβόννη εξέφραζε τα θέλω της στον Σέργιο Ιβάνοβιτς, του έλεγε: «“Αγάπη μου θέλω πάρα πολύ να μου το κάνεις, αλλά φοβάμαι μην μας δουν... Ξέρεις δεν νύχτωσε ακόμη εντελώς.”»

«Υβόννη, ας μας δουν!...»

«Θα δουν ό, τι υπάρχει πιο ωραίο.»

Και ο συγγραφέας συμπληρώνει πως: «ο πρίγκηψ Σέργιος Ιβάνοβιτς Μπλαγκοράντοβ ήρχισε να γαμά σθεναρώς την ερωμένην του, ενώ κάτω από τα σώματά των η έλιξ του “Μεγάλου Ανατολικού”, περιστρεφομένη ρυθμικώς εις την θάλασσαν, μαζί με τους πλευρικούς τροχούς, έκαμνε το μέγα πλοίο να δονήται και να προχωρή, εν απολύτω αλληλεγγύη με τους εραστάς.»²⁰³

Άλλωστε, σε άρθρο σχετικό με την πορνογραφία και τον ερωτισμό, αναφέρεται ότι «η ηδονοβλεψία που αποτελεί μια σημαντική διάσταση της σεξουαλικότητας, κατάλοιπο της παιδικής σεξουαλικής περιέργειας, δραστηριοποιείται έντονα στο πορνό σα να ήταν να δοθεί μια τελειωτική απάντηση σχετικά με τη φύση της αρχέτυπης σκηνής.»²⁰⁴

Σε ερωτική συνεύρεση μεταξύ του λόρδου Κλίφφορντ και της δασκάλας Γκλάντυς - παρουσία και της μικρής μαθήτριάς της, Άννου- η πρώτη δεν χάνει την ευκαιρία να τις “διδάξει” και κάποια πράγματα σχετικά με την ικανοποίηση, αφού αμέσως μόλις είδε το “πράμα” του λόρδου, “το” έδειξε και άρχισε να της λέει:

«Κόιταξε... κοίταξε Άννου μου! ... Ο Τζων πάλι πέταξε το πράμα του έξω! Απ’ ότι κατάλαβα, το είδες και πριν το πήρες στο χεράκι σου και του το έτριψες, του το τρομπάρησες και το έκανες να χύση εκείνο το πυκνό και μυρωδάτο υγρό... Ποτέ, όμως δεν χορταίνει ένα κορίτσι να βλέπη το “πράμα” των ανδρών, ούτε χορταίνει ποτέ να ασχολείται με αυτό»²⁰⁵

²⁰² Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 1^{ος}, σ. 113-114.

²⁰³ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 5^{ος}, σ. 125.

²⁰⁴ Β. Muldworff, «Πορνογραφία ή ο ερωτισμός της απόγνωσης», (μτφ. «Πορνογραφία ή ο ερωτισμός της απόγνωσης», (μτφ. Εύα Καλπουριτζή), *Ο Πολίτης*, τ. χ 1, Αθήνα, Μάης 1976, σ. 84.

²⁰⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 2^{ος}, σ. 285.

Επομένως η ηδονοβλεψία που παρατηρείται στους επιβάτες του *Μεγάλου Ανατολικού*, είναι ένα φαινόμενο το οποίο αφηγηματικά λειτουργεί ως απόπειρα ένταξης του αναγνωστικού κοινού στο κυρίως σώμα του κειμένου. Η ουσία του μυθιστορήματος σχετίζεται με μια προσπάθεια από πλευράς του συγγραφέα να “φέρει” μπρος στα μάτια των αναγνωστών του, την πρωταρχική εικόνα. Μέσω μιας επιστροφής στην παιδική περίοδο κατά την οποία έλαβαν χώρα οι βασικότερες απωθήσεις, να συγκρουστεί απευθείας μαζί της, ώστε να επέλθει η “γιατρεία”. Αυτό φυσικά και δεν προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιας αρρώστιας. Σύμφωνα με τα ψυχαναλυτικά δεδομένα όλοι οι άνθρωποι θα πρέπει να “θυμηθούν” την αρχέγονη σκηνή -μια κατάσταση η οποία εξηγείται αμέσως παρακάτω- ακόμη και αν θεωρούν ότι αυτή δεν υπάρχει. Οι μηχανισμοί της απώθησης γι’ αυτούς τους λόγους ενεργοποιούνται. Για να κάνουν το άτομο να ξεχνά βιωμένες καταστάσεις. Παράλληλα εξετάζοντας το λογοτεχνικό κείμενο σε συνδυασμό με την ψυχανάλυση και μεταφέροντας συνεχώς απόψεις του Φρόυντ, ο Θ. Τζούλης αναφέρει όσον αφορά στο έργο τέχνης: *«μπορεί να θεωρηθεί από την πλευρά των λειτουργιών του και ως ένα αισθητικό ίαμα όχι μόνο για το δημιουργό αλλά και για τον αναγνώστη με οποιαδήποτε έννοια, γιατί είναι ένα μέσο να απολαύσουμε τις φαντασιώσεις μας χωρίς ενοχή. Τι σημαίνει αυτό; Ανακαλύπτουμε στο έργο τέχνης δικές μας επιθυμίες που είχαν απωθηθεί στο ασυνείδητό μας κατά την παιδική ηλικία.»*²⁰⁶

Στόχος λοιπόν του Εμπειρικού είναι ο καθένας να κατανοήσει και να πιστέψει στην ευεργετική επίδραση του έρωτα και της σεξουαλικότητας. Ως ψυχαναλυτής γνωρίζει ότι πρόκειται για καταστάσεις που συνοδεύουν το άτομο από την παιδική του κιόλας ηλικία. Ως θιασώτης της ζωής αναθεώρησε την προηγούμενη “πίστη” του στο ότι η πολιτική και τα κόμματα μπορούν να βοηθήσουν τον άνθρωπο και έφτασε στο σημείο να αναγάγει την σεξουαλικότητα σε ύψιστη αρχή, ικανή να οδηγήσει σε μία απελευθέρωση και κατ’ επέκταση σε μια βελτίωση των όρων της ζωής.

---

²⁰⁶ Θ. Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 336.

vii. Η πρωταρχική σκηνή

Οι πρωταρχικές φαντασιώσεις σύμφωνα με το *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης* των Laplanche & Pontalis ορίζονται ως «ειδικές φαντασιωσικές δομές (ενδομήτριος ζωή, πρωταρχική σκηνή, ευνουχισμός, αποπλάνηση) οι οποίες σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία οργανώνουν τη φαντασιωσική προβληματική, ανεξάρτητα από τις προσωπικές εμπειρίες του υποκειμένου.»²⁰⁷ Πιο συγκεκριμένα, η πρωταρχική σκηνή (Urzene) είναι μια έννοια η οποία ορίζεται ως εξής ορίζεται ως εξής: «Σκηνή της γονικής συνουσίας, η οποία είτε έχει όντως παρατηρηθεί είτε εικάζεται μόνο και φαντασιώνεται από το παιδί, το οποίο μπορεί να χρησιμοποιεί γι' αυτό στοιχεία της πραγματικότητας. Γενικά ερμηνεύεται από το παιδί σαν πράξη βίας από την πλευρά του πατέρα».²⁰⁸

Όσον αφορά στο μύθο του Οιδίποδα, υπάρχει η εξής άποψη: «το στήθος υποδηλώνει τη μητέρα (το μέρος σαν ολότητα), ο φαλλός υποδηλώνει το πέος (η ολότητα σαν μέρος), η εκσπερμάτωση υποδηλώνει την πρωτόγονη σκηνή και αντίστροφα (το ίδιο μέρος που παραπέμπει σε δυο ολότητες, από τη μια στην άλλη).»²⁰⁹ Ίσως θα μπορούσαν έτσι να εξηγηθούν οι αδιάκοπες και κατ' επανάληψιν εκσπερματώσεις στο μυθιστόρημα.

Ο *Μεγάλος Ανατολικός*, έχει καταφέρει πάντως, να γίνει τόπος μητρικός μέσα σ' ένα ταξίδι που διήρκεσε μόλις λίγες ημέρες. Ο συγγραφέας Γεώργιος Μακ Γκρέγκορ με «βλέμμα εναγώνιον επί του καταστρώματος», σκέφτηκε «πόσον παρήγορος ήτο ο παφλασμός των τροχών του “Μεγάλου Ανατολικού”, ο γδούπος της έλικός του, ο υπέροχος σιδηρούς γίγας ο ίδιος!» Σκέφτηκε επίσης πως όπου κι αν πάει, εκεί θα επιστρέψει στο πλοίο αυτό και πως ακόμη και να χαθεί το υπερωκέανιο αυτό θα καταφέρει να τον βρει και να τον “σώσει”.²¹⁰

²⁰⁷ J. Laplanche - B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, (μτφ: Β. Καψαμπέλης), Κέδρος, Αθήνα 1986, σ. 532.

²⁰⁸ Ό. π., σ. 403.

²⁰⁹ D. Anzieu, «Ο Οιδίπους πριν από το σύμπλεγμα ή περί της ψυχαναλυτικής ερμηνείας των μύθων», *Ψυχανάλυση και ελληνική κουλτούρα*, (συλλογικός τόμος, μτφ. Μίλτος Φραγκόπουλος), Ράππα, Αθήνα 1983, σ. 62.

²¹⁰ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 7^{ος}, σ. 45.

Ο ίδιος, ήταν εκείνος που είχε θεωρήσει στην παιδική του ηλικία υπεύθυνο για τον θάνατο της μητέρας του, τον πατέρα του, μετά από την παρακολούθηση της πρωταρχικής σκηνης: *«έχων αποδώσει τον θάνατος της εις τας γαμεύσεις που υφίστατο αυτή τακτικά από τον πατέρα του (την εποχήν εκείνην καίτοι τον ενδιέφεραν εις μέγιστον βαθμόν, εθεωρούσε τους συνουσιασμούς ως πράξεις κτηνώδεις, ως βιαιοπραγίες) είχε αποκαλέσει ενδομύχως τον πατέρα του, κατά την διάρκειαν του ενταφιασμού της αγαπητής μητρός του και μετά τον ενταφιασμόν, “σκύλον” και “δολοφόνον”.*»²¹¹

Σύμφωνα με μία διάλεξη, δημοσιευμένη στο περιοδικό *Δέντρο*, σχετική με την ψυχανάλυση και την λογοτεχνία, αναφέρεται ότι: *«η αρχέγονη εικόνα, ή αρχέτυπο, είναι μια μορφή -είτε είναι δαίμονας, είτε άνθρωπος είτε διαδικασία- που επαναλαμβάνεται συνέχεια μέσα στην ιστορία και εμφανίζεται όπου η δημιουργική φαντασία εκφράζεται ελεύθερα.»*²¹²

Στο κείμενο μαθαίνει κανείς και για την ιστορία της διδασκάλισσας Μαρίας, της οποίας *«περνούσαν από τον νουν της ωρισμένοι σκηναί που είχαν αποτυπωθεί εις την μνήμην της, από την εποχήν που ήτο πολύ μικρά και εκοιμάτο εις το δωμάτιον των γονέων της. Εις το δωμάτιον εκείνον, είχε ιδεί πολλές φορές τον πατέρα της να γαμά την μητέρα της και τον είχε παρακολουθήσει μετά προσοχής και με ζωηρόν παλμόν καρδιάς να ανέρχεται εις έκαστον πλάκωμα επί της μητρός της και να ωθή με δύναμιν τον εξωγκωμένον πούτσον του εις το αιδούο της. Και ενώ η μητέρα της εσφάδαζε από την ηδονήν της συνουσίας, η Μαρία, ακούουσα τους αναστεναγμούς και τους στόνους της, και βλέπουσα τας ισχυράς και επιμόνους γαμικάς κινήσεις του πατρός της, ενόμιζε ότι η μητέρα της εσφάδαζε από τον πόνον.»*²¹³

Συνοπτικά – σύμφωνα με την Αναγνωστοπούλου: *«η ψυχανάλυση τον βοήθησε να ανασύρει στην ποιητική του σκηνή αναπαραστάσεις – αναμνήσεις, βιωμένες σκηνές, αναμνήσεις – οθόνη, φαντασιώσεις – “φαντάσματα”, τον βοήθησε, με άλλα λόγια, να ξεδιπλώσει την Άλλη Σκηνή.»*²¹⁴

---

²¹¹ Ο. π, σ. 80.

²¹² «Για τη σχέση της αναλυτικής ψυχολογίας με το ποιητικό έργο», (απόδοση: Π. Τσελέντη - Αποστολίδη), *Το Δέντρο*, τ. χ 27, τ. 6^{ος}, Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 1982, σ. 55.

²¹³ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 3^{ος}, σ. 72.

²¹⁴ Δ. Αναγνωστοπούλου, *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1990, σ. 73.

Το ερώτημα που γεννάται έχει να κάνει με το ποιά αρχέγονη σκηνή θέλησε ο Εμπειρικός εν τέλει να φανερώσει -την δική του; των ηρώων του - πολλοί από τους οποίους εξάλλου λειτουργούν ξεκάθαρα ως οι περσόνες του; ή των αναγνωστών του- ; Ίσως η απάντηση να περιλαμβάνει και τις τρεις αυτές κατηγορίες. Το σίγουρο είναι πως θέλησε να γράψει ένα μυθιστόρημα που θα λειτουργήσει απελευθερωτικά και επαναστατικά – θέλησε από την δική του σκοπιά και μέσω της δικής του, προσωπικής οπτικής, ως ψυχαναλυτή, ο οποίος ήταν «*ευσυνείδητος ερευνητής των εγκάτων της ψυχής του ανθρώπου*»²¹⁵ και ως λογοτέχνη, να βοηθήσει την ανθρωπότητα, ανοίγοντας της τον δρόμο προς μία νέα πορεία.

Το οιδιπόδειο σύμπλεγμα επομένως, με τα διάφορα στάδιά του, σε όλο το σώμα του κειμένου, είναι εκείνο που λειτουργεί ως μοχλός της αφήγησης, σε συνδυασμό σαφώς με την προσπάθεια για αναβίωση της αρχέγονης σκηνής και μέσω αυτών επιτυγχάνεται η δημιουργία ενός άξονα γύρω από τον οποίο ο συγγραφέας σχεδιάζει τους βασικότερους πρωταγωνιστές του έργου του. Το συγγραφικό υποκείμενο φαίνεται να εννοεί πως η κύρια προϋπόθεση που οδηγεί τον εκάστοτε ήρωα στην λύτρωση και στην απαλλαγή των δεσμών που τον κυριεύουν, είναι η ανακάλυψη του οιδιπόδειου συμπλέγματός του, η επαναφορά στο νου του της πρωταρχικής εικόνας και ταυτόχρονα η συμφιλίωση μαζί της.

---

²¹⁵ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 6^{ος}, σ. 207.

II. Ο πεζογραφικός και ο επιστημονικός λόγος του Εμπειρικού: **προσπάθεια σύγκρισης**

Στον *Μεγάλο Ανατολικό*, ο Εμπειρικός δεν πραγματεύεται απλώς ψυχαναλυτικές θεματικές, αλλά μεταφέρει τον ίδιο τον λόγο της ψυχανάλυσης στο μυθιστόρημά του. Προκειμένου αυτό να αποδειχθεί, θα επιχειρηθεί παρακάτω μια σύγκριση της γραφής του έργου με τον επιστημονικό λόγο του συγγραφέα στα δύο του ψυχαναλυτικά δοκίμια, που φέρουν τους τίτλους: «Μία περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις» και «Μία περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας».

Στα δύο του αυτά δοκίμια, ο συγγραφέας προβαίνει σε μια μελέτη περιπτώσεων δύο ασθενών, του Γιάννη Τ... και του Πέτρου Λ..., οι οποίοι νοσούν ψυχικά. Πρόκειται για δύο κλινικές μονογραφίες, όπου στην μεν πρώτη περίπτωση ο Γιάννης Τ... εκσπερματώνει πρόωρα κατά τη διάρκεια της σεξουαλικής πράξης, ο δε Πέτρος Λ... εμφανίζει συμπτώματα σεξουαλικής ανικανότητας. Μέσω αναδρομών στο παρελθόν των ασθενών, με ιδιαίτερη έμφαση στο παιδικό τους παρελθόν και μέσα από την ανάλυση των ονείρων τους, ο αναλυτής προσπαθεί να εντοπίσει το πότε και εξ' αιτίας ποιών γεγονότων συνέβησαν οι ανωμαλίες και προσπαθεί να τους θεραπεύσει κάτι που στο τέλος επιτυγχάνεται. Όταν κανείς διαβάσει τα δοκίμια αυτά και σε συνδυασμό με κάποιες θεωρητικές γνώσεις επί της ψυχανάλυσης, θα κατανοήσει ότι κρύβουν πολλές ομοιότητες και θα μπορούσαν να συγκριθούν με το μυθιστόρημα *Μέγας Ανατολικός*. Μια τέτοια σύγκριση επιχειρείται αμέσως παρακάτω.

Ο σημαντικότερος στόχος του συγγραφικού υποκειμένου έχει να κάνει με τα βαθύτερα ένστικτα του ατόμου, τις απωθήσεις στις οποίες υπέβαλε τον εαυτό του, τις βιωμένες εμπειρίες και τα παθολογικά του συμπλέγματα, τα οποία όλα μαζί ονομάζονται ασυνείδητο.

Παράλληλα, η πρακτική της ψυχανάλυσης όσο και η λογοτεχνία μοιράζονται το ίδιο ακριβώς εργαλείο: τον λόγο. Η κατασκευή ενός λογοτεχνικού έργου και η ερμηνεία η ψυχαναλυτική, προκύπτουν και τα δυο μέσα από εκείνον. Και στις δυο περιπτώσεις οι λόγοι είναι αποκαλυπτικοί. Ο λόγος επιχειρεί στο έργο του συγγραφέα - Εμπειρικού να επιφέρει τα ίδια αποτελέσματα που πετυχαίνονται με τον λόγο της ανάλυσης της ψυχής.

Η δομή παράλληλα των κειμένων παρουσιάζει μεγάλες συγγένειες. Και στα ψυχαναλυτικά του δοκίμια, όπως και στο λογοτεχνικό ογκώδες κείμενό του, ο Εμπειρικός γίνεται άλλοτε αφηγητής της ιστορίας, άλλοτε ήρωας ή δευτερεύον πρόσωπο και άλλοτε απουσιάζει εντελώς και περιορίζεται μονάχα στον ρόλο του συγγραφέα.

Επίσης οι ρηματικοί χρόνοι ακολουθούν πορεία ανεστραμμένη: γυρίζουν δηλαδή προς τα πίσω. Ακόμη και αν στην αρχή ο συγγραφέας χρησιμοποιεί όλους τους χρόνους, κατά την διάρκεια της αφήγησης, τις περισσότερες φορές περιορίζεται σε παρελθοντικό χρόνο. Ναι μεν αναφέρεται λόγου χάριν στο παρόν και περιγράφει την εκάστοτε κατάσταση, πλην όμως η κύρια εστίαση γίνεται στο παρελθόν και την προηγούμενη ζωή του ήρωα με τα βιώματά της. Αυτό μπορεί να συνδεθεί και με τις συνεχείς αναφορές στα πρώτα ερωτικά ξυπνήματα των πρωταγωνιστών, τα οποία εκτενώς περιγράφονται, καθώς και με την ευρύτερη, πρώιμη, σεξουαλική τους δραστηριότητα.

Και στις δύο περιπτώσεις το βασικότερο ρόλο και το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης καταλαμβάνουν τα γεγονότα – αναμνήσεις, οι συνειρμοί, οι φαντασιώσεις, οι ονειροπολήσεις των ηρώων του μυθιστορήματος αλλά και τα όνειρα που αντίστοιχα περιγράφονται στα δοκίμια.

Όλες αυτές οι παρεμβολές και η συνεχής διακοπή της κανονικής πορείας της αφήγησης στοχεύουν σε κάτι: στην ανάδυση της αρχέγονης σκηνής, η οποία μέχρι και το τέλος των κειμένων πρέπει ώριμα, τόσο αναγνωστικά όσο και ψυχαναλυτικά να γίνει το κλειδί του αναγνώστη και του αναλυόμενου. Τα όνειρα εμφανίζονται συναρπαστικά πολύπλοκα και απ' την άλλη μεριά οι φαντασιώσεις του μυθιστορήματος μοιάζουν να χρειάζονται έναν θεατή, αφού δίνονται με τρόπο θεατρικό, με αποτέλεσμα το βλέμμα, στα όρια της φαντασίωσης και της μνήμης να βρίσκεται σε μία συνεχή προσπάθεια συνάντησης της “άλλης” πραγματικότητας.

Στον ψυχαναλυτικό του λόγο -και στα δύο του δοκίμια- υπάρχουν δυο άρρωστοι, ο Γιάννης Τ... και ο Πέτρος Λ. αντίστοιχα, οι οποίοι πρόκειται να ψυχαναλυθούν ώστε να θεραπευθούν. Έτσι, παρόμοια και στη λογοτεχνία του ο Εμπειρικός επιχειρεί να θεραπεύσει, μόνο που στην περίπτωση αυτή τα ονόματα δεν είναι συγκεκριμένα αλλά πρόκειται για την πληθώρα των αναγνωστών που διάβασαν και θα διαβάσουν ολόκληρο το έργο του, χωρίς προκαταλήψεις.

Ο αφηγητής απευθύνεται προς τον αναγνώστη όταν τουλάχιστον στο πρώτο του δοκίμιο αναφέρει τα εξής: «Μπορείτε να φανταστείτε πως χρησιμοποίησα στην ερμηνεία μου όλα όσα μου είχε πει ο Γιάννης Τ...» και παρακάτω: «Η λιβιδώ του ασθενούς μας δεν είχε ακόμα απαγκιστρωθεί από τις παιδικές καθηλώσεις.»²¹⁶ Όσον αφορά τώρα στον Μεγάλο Ανατολικό, εκεί εμμέσως, απευθύνεται συνεχώς στον αναγνώστη του, καθώς φαίνεται ότι τον καλεί στην αναζήτηση της δικής του αρχέγονης σκηνής. Επίσης μία φορά εμφανίζεται με τρόπο ευθύ, στρεφόμενος προς αυτόν: «Ο γράφων τας γραμμάς αυτάς και το βαρυσήμαντον τούτο περί Ζωής και Έρωτος βιβλίον, που δύναται να ονομασθή, ωσαύτως, βιβλίον του Ύψους και του Βάθους, έχων κάποτε εργασθεί, επί τινας ημέρας, εις μέγα βάθος της γης, ως απλούς λιγνιτωρύχος εν Ευβοία, και έχων εργασθεί επί δώδεκα συναπτά έτη, ως ευσυνείδητος ερευνητής των εγκάτων της ψυχής του ανθρώπου {...} δεν είναι δυνατόν, εις το σημείον τούτο, να μη σταθή επ' ολίγον, και διακόπτων, προς στιγμήν, την αφήγησιν της ουσιαστικής αυτής μυθιστορίας, να μην είπη ολίγα λόγια βγαλμένα από τα έγκατά του, προς τους γνωστούς ή αγνώστους συναγωνιστάς του, εξ' αφορμής των όσων έγγραψε ανωτέρω, περί των θερμαστών του υπερωκεανείου, υπεύθυνα, ειλικρινώς και απ' ευθείας: Μεταλλωρύχοι, ψυχοαναλυταί και ποιηταί της δράσεως και του λόγου {...} εργάται και ερευνηταί του απείρου βάθους, άνευ της κατακτήσεως του οποίου θα ήτο αδύνατον να συλλάβωμεν καν την έννοιαν του απείρου ύψους, σας απευθύνω, πριν συνεχίσω την αφήγησίν μου, κατά τρόπον που τα λόγια αυτά να αποτελούν μέρος αδιαίρετον και αναπόσπαστον του όλου έργου μου, σας απευθύνω, εκ βάθους καρδίας, ένθερμον και παλλόμενον χαιρετισμόν ευγνωμοσύνης και αλληλεγγύης. Ως είναι φυσικόν, ο γράφων τας γραμμάς αυτάς, έχων εκφράσει προς τους άνδρας που θεωρεί συναγωνιστάς τα προς αυτούς αισθήματά του, επανέρχεται ευθύς εις την μυθιστορίαν του και συνεχίζει...»²¹⁷ Ο συγγραφέας φαίνεται να επιθυμεί μια “συνομιλία” με τον αναγνώστη. Τον προσκαλεί να συμμετάσχει, όσο του επιτρέπεται, στο φινάλε που θα ακολουθήσει και η κύρια μέθοδος που χρησιμοποιεί είναι η αμεσότητα του λόγου.

²¹⁶ Εμπειρικός Α., *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα* (επιμ. Γ. Κούριας), Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 46 και 68.

²¹⁷ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 6^{ος}, σ.206-208.

Η κατάληξη των ιστοριών/αφηγήσεων δεν έχει να κάνει με το ευτυχές ή μη τέλος της ιστορίας των ηρώων, αντίθετα σχετίζεται με την σταθερή αποτύπωση της δικής τους πραγματικότητας, η οποία μέχρι πρότινος αιωρούνταν στη σφαίρα του ασυνείδητου. Όταν η κάθε πραγματικότητα, η ξεχωριστή, του εκάστοτε ήρωα σταθεροποιηθεί, τότε και η κατάληξη θα έχει λάβει χώρα.

Εν τέλει η ίδια η διαδικασία της γραφής είναι που δίνει το στίγμα της θεραπείας. Δηλαδή στην περίπτωση των ψυχαναλυτικών δοκιμίων, κατά τη διάρκεια της περιγραφής των γεγονότων φανερώνεται παράλληλα και το πώς η θεραπεία εξελίσσεται, πως προχωρά και πως ο ασθενής οδηγείται στην ίαση. Έτσι και στον *Μεγάλο Ανατολικό* στα πλαίσια της αφήγησης μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η θεραπεία πέτυχε με την έννοια ότι το υπερωκεάνειο τελικά αγκυροβόλησε. Απ' την άλλη μέχρι και το τέλος του έργου όλοι οι επιβάτες εμφανίζονται αλλαγμένοι, με την έννοια ότι έχουν πια ξεπεράσει τους προσωπικούς τους δισταγμούς, σε ότι αφορά αρχικά τις τάσεις του σεξουαλικού τους ενστίκτου και έπειτα σε ότι αφορά την ζωή τους γενικότερα και τις συμβάσεις με τις οποίες ήταν μαθημένοι να ζουν -όπως συμβαίνει λόγου χάριν με τον Ρώσο Σέργιο Ιβάνοβιτς- με μοναδική εξαίρεση την περίπτωση της διδασκάλισσας Μαρίας η οποία δεν κατάφερε να θεραπευθεί και τρελάθηκε. Ίσως ο Εμπειρικός να στόχευε σε μια ανάλογη θεραπεία όσον αφορά στους αναγνώστες του και προσπάθησε γι' αυτήν μέσω της συγγραφής του *Μεγάλου Ανατολικού*.

Προκύπτει με τον τρόπο αυτό ένας αναγνώστης – αναλυόμενος και ένας συγγραφέας αναλυτής. Ο Εμπειρικός διαπλέκει το ψυχαναλυτικό με το λογοτεχνικό πεδίο των ενδιαφερόντων του και το αποτέλεσμα που πετυχαίνει είναι ο *Μέγας Ανατολικός*. Προφανώς είχε “υιοθετήσει” τις απόψεις του Φρόυντ τις σχετικές με το έργο τέχνης τις οποίες μεταφέρει ο Θ. Τζούλης. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, υποστηρίζει, ο αναγνώστης επιχειρεί κάθε φορά να συνδέσει δικές του απωθημένες εμπειρίες με το έργο τέχνης: *«πρόκειται δηλαδή για ετεροχρονισμένες βιωματικές συγκινησιακές καταστάσεις, που έρπουν ανεκπλήρωτες στο απωθημένο υλικό και οι οποίες δεν έχουν χάσει τον παρωχημένο συγκινησιακό τους χαρακτήρα {...} Η απόλαυση λοιπόν συνδέεται με την αποδέσμευση από τα βαθύτερα ενδοψυχικά μας στρώματα του επιθυμητικού ενορμητικού υλικού που ήταν ανεστραμμένο και απωθημένο. Κι αυτή η αποδέσμευση και η ενεργοποίηση συντελείται τώρα που αίρονται οι απαγορεύσεις τόσο του δημιουργού όσο και των αναγνωστών που μετέχουν στο έργο του και μειγνύονται*

μαζί του, εφόσον το Εγώ τους, Εγώ ενηλίκων, είναι σε θέση να κρατήσει έξω από τη σφαίρα των απωθήσεων το υλικό της επιθυμίας και να επιτύχει την ικανοποίηση στο χώρο του φαντασιακού.»²¹⁸

Παράλληλα η Λ. Ατζινά υποστηρίζει πως: «ο Freud ανακάλυψε ότι η σχέση ανάμεσα στον ψυχαναλυτή και τον ψυχαναλυόμενο καθορίζεται από ένα παιχνίδι προβολικών ασυνείδητων επιθυμιών. Η ιδιαίτερη αυτή σχέση, την οποία όρισε ως μεταβίβαση, τροφοδοτεί την ψυχαναλυτική διαδικασία και κινητοποιεί τα στάδια της εξέλιξής της.»²¹⁹

Ο Εμπειρικός βασισμένος στην μεταβιβαστική αυτή σχέση, προφανώς θεώρησε ότι το χτίσιμό της είναι ικανό να συμβεί και στο επίπεδο της γραφής, με τους αναγνώστες του μυθιστορηματός του.

Στον συλλογικό επίσης τόμο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα* διαβάζει κανείς ότι «η ψυχαναλυτική εργασία προϋποθέτει ότι ο αναλύων αποδέχεται, ρητά ή άρρητα, την ακόλουθη προδιαγραφή: η ψυχαναλυτική περιπέτεια οδηγεί σε νέο τρόπο ψυχοκοινωνικής ύπαρξης σύμφωνα με τον οποίο ο αναλύων τοποθετείται ως υποκείμενο, και τοποθετεί την ίδια την υπόστασή του ως στόχο που η επίτευξή του απαιτεί την κινητοποίηση ψυχικών και άλλων δυνάμεων` ταυτόχρονα δικαιολογεί την “ζωή” του ως προϊόν ορισμένων διαδικασιών.»²²⁰

Αντίστοιχα και ο αναγνώστης, αν θέσει τον εαυτό του και την υπόστασή του στην πρώτη γραμμή της διαδικασίας ανάγνωσης και αν επίσης απελευθερώσει τις ψυχικές δυνάμεις που διαθέτει, τότε μπαίνοντας στον ρόλο του αναλυόμενου ίσως κατορθώσει να κατανοήσει την πολυπλοκότητα της γραφής του *Μεγάλου Ανατολικού* και γιατί όχι; να «ψυχαναλυθεί» εν αγνοία του. Από μια άποψη, βέβαια, ολόκληρη η λογοτεχνία θα μπορούσε να μελετηθεί και να λειτουργήσει «ψυχαναλυτικά» και αυτό είναι κάτι που σαφώς για τον *Μεγάλο Ανατολικό* ισχύει διπλά.

---

²¹⁸ Τζούλης Θ., *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 34-35.

²¹⁹ Ατζινά Λ., *Η μακρά εισαγωγή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα*, Έξαντας, Αθήνα 2004, σ. 72.

²²⁰ Δ. Αγραφιώτης, «Δυστοπία;», *Ψυχανάλυση και Ελλάδα* (συλλογικός τόμος, επιμ. Θ. Τζαβάρας), Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 1984, σ. 298-299.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην εργασία αυτή επιχειρήθηκε η ανίχνευση, στο μυθιστόρημα *Μέγας Ανατολικός* του Ανδρέα Εμπειρικού, της εφαρμογής μιας σειράς ψυχαναλυτικών εννοιών, όπως αυτές έχουν προσδιοριστεί από τον πατέρα της ψυχανάλυσης Σίγκμουντ Φρόυντ.

Στο εισαγωγικό μέρος, το οποίο διαρθρώνεται σε δύο μικρές ενότητες, γίνεται μια σύντομη αναφορά στο συγγραφικό “παρελθόν” του Εμπειρικού προ του μυθιστορημάτος του και μια επισκόπηση των τρόπων με τους οποίους η λογοτεχνία και η ψυχανάλυση συναντήθηκαν στο έργο του. Προβληματίζει το κατά πόσον θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι μέσω του *Μεγάλου Ανατολικού*, ο συγγραφέας συνεχίζει, σε συμβολικό επίπεδο, την ψυχαναλυτική του δραστηριότητα, την οποία διέκοψε απότομα στα 1951. Έπειτα γίνεται λόγος για την διπλή του ιδιότητα, ως λογοτέχνη, και μάλιστα υπερρεαλιστή, και ως κατ' επάγγελμα ψυχαναλυτή.

Στο πρώτο κεφάλαιο η προσοχή στρέφεται στην κριτική και μελετώνται ζητήματα πρόσληψης του μυθιστορήματος. Από τη στιγμή κίολας της έκδοσής του, υπήρξε ένα βιβλίο που δίχασε κοινό και κριτικούς, έγινε μήλον της έριδος και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τις περιπτώσεις αποδοχής και απόρριψής του. Ως επί το πλείστον η κριτική το αντιμετώπισε πολύ διστακτικά και μάλλον αρνητικά, με εξαίρεση ορισμένους ένθερμους υποστηρικτές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εμφανίζεται ο ρόλος της κυρίαρχης στο έργο σεξουαλικότητας, η οποία εμφανίζεται ως το βασικό μέσο απελευθέρωσης των ηρώων αλλά και του ανθρώπινου είδους γενικότερα. Στην ιδανική πολιτεία των οραματισμών του Εμπειρικού, όπως αυτοί εμφανίζονται μέσα από τους ήρωες του, θα πρέπει να επιλυθεί μονάχα το πρόβλημα του έρωτα - ούτε το οικονομικό, ούτε το ταξικό, ούτε οποιοδήποτε άλλο από εκείνα που απασχολούν μονίμως τους περισσότερους ανθρώπους. Η παρακάτω παρατήρηση του Φρόυντ εικονογραφεί, ως ένα βαθμό, εκείνο που επιτυγχάνει ο Εμπειρικός στο μυθιστόρημα: *«η όλη αισθητική απόλαυση που μας προσφέρει ο δημιουργικός συγγραφέας έχει τον χαρακτήρα μιας προαπόλαυσης αυτού του είδους, και η πραγματική απόλαυση ενός έργου φαντασίας προέρχεται από την απελευθέρωση των τάσεων μεσ' στο μυαλό μας. Μπορεί ακόμα να είναι αλήθεια ότι όχι*

λίγο απ' αυτό το αποτέλεσμα οφείλεται στην ικανότητα του συγγραφέα να μας κάνει να χαιρόμαστε τα δικά μας ονειροπολήματα χωρίς αυτομομφή ή ντροπή.»²²¹

Επίσης εξετάζεται το κατά πόσον το μυθιστόρημα θα μπορούσε ή όχι να θεωρηθεί πορνογράφημα. Μέσω της διεθνούς βιβλιογραφίας περί πορνογραφίας, εξετάστηκαν οι λόγοι για τους οποίους δε θα μπορούσε να καταταχθεί σε μια τέτοιου είδους κατηγορία. Παράλληλα γίνονται αναφορές τόσο στο λεξιλόγιο του έργου, όσο και στην ιδιάζουσα γλώσσα που ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μια ψυχαναλυτική πραγμάτευση της σεξουαλικότητας και είναι το μέρος στο οποίο αναλύονται οι ψυχαναλυτικές έννοιες που ο Εμπειρικός ενσωματώνει με ευχέρεια στο μυθιστόρημα - έννοιες όπως το οιδιπόδειο σύμπλεγμα, το σύμπλεγμα του ευνουχισμού, ο φθόνος του πέους, η αιμομιξία και ο ναρκισσισμός. Όλες αυτές διαπερνούν το έργο από την αρχή μέχρι και το τέλος του. Αφενός περιλαμβάνονται στα επεισόδια και τις περιγραφόμενες σκηνές (πολλές από τις οποίες είναι αναδρομικές), αφετέρου ανιχνεύονται στη σκιαγράφηση των χαρακτήρων των ηρώων του *Μεγάλου Ανατολικού*.

Αυτό που επιχειρήθηκε να γίνει φανερό στη εργασία μου είναι το ότι τόσο η λογοτεχνική ανάλυση όσο και η ψυχανάλυση έχουν μεταξύ του κοινά στοιχεία, όπως επίσης και το ότι ο αναγνώστης της λογοτεχνίας δύναται να παραλληλιστεί με τον αναλυόμενο σε μια ψυχαναλυτική συνεδρία. Όπως επιχειρείται να καταδειχτεί, ο λόγος του Εμπειρικού στο μυθιστόρημα παρουσιάζει υφολογικούς και δομικούς παραλληλισμούς με τον επιστημονικό λόγο του στα δυο ψυχαναλυτικά δοκίμιά του, με τους τίτλους: «Μία περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις» και «Μία περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας», δοκίμια με τα οποία θα γίνει μία σύγκριση.

Προκύπτει, έτσι, ένας διαφορετικός τρόπος ανάγνωσης του μυθιστορήματος από εκείνον της μονοσήμαντης, γραμμικής ανάγνωσής του. Για τον Θανάση Τζούλη τα πεδία της λογοτεχνίας που μπορούν να συνδεθούν με εκείνα της ψυχανάλυσης «*διαμορφώνουν έναν άλλο ορίζοντα ανάγνωσης της λογοτεχνίας και εισάγουν μια άλλη μεθοδολογία ή εν πάσει περιπτώσει άλλους τρόπους διδασκαλίας οι οποίοι ξεκινούν από την ίδια τη φύση και οντολογία του έργου τέχνης ως προϊόντος κυρίως πρωτογενών*

---

²²¹ S. Freud, «Ο δημιουργικός συγγραφέας και η ονειροπόληση», (απόδοση: Στέλλα Μακρή), *Το Δέντρο*, τ. χ 27, τ. 6^{ος}, Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 1982, σ. 23.

διαδικασιών και διεργασιών του ασυνειδήτου, που είναι ανάλογες με αυτές του ονείρου χωρίς φυσικά να μιλούμε για ταύτιση.»²²²

Ο *Μέγας Ανατολικός* αποδείχθηκε πως λειτουργεί τελικά σαν ένα σύμβολο – σύμβολο ανατροπής και καθιέρωσης νέων αξιών αναφορικά με την ανθρώπινη ζωή. Μέσα από την βοήθεια των ψυχαναλυτικών κανόνων γίνεται ένας «τόπος μετέωρος που πλέει ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα ή το υποκατάστατό της, στο ορατό και το όραμα, στη φυγή από τον κόσμο αλλά και στην επιστροφή του στον κόσμο»²²³ και «αποβαίνει αληθινή ενορμητική σκηνή, όπου η ίδια η γραφή λειτουργεί ως ο τόπος ενός ενορμητικού χείλους.»²²⁴ Για τον Γιώργη Γιατρομανωλάκη «αποτελεί μίαν αναπτεπταμένη, ερωτική και , σε τελευταία ανάλυση, πολιτικής τάξεως ουτοπία. Από την πρώτη ως την τελευταία του σελίδα, ο συγγραφέας αναπτύσσει (καλλιιεργεί) *in vitro*, δηλαδή μέσα σε ένα λογοτέχνημα, τη βασική του κοσμοθεωρία: δεδομένου ότι τα ποικίλα κοινωνικοπολιτικά συστήματα δεν μπόρεσαν να απελευθερώσουν τον άνθρωπο και να τον κάνουν ευτυχή, αφού η Θρησκεία και η Ηθική αποτελούν απλές συμβάσεις που διαιωνίζουν τη δυστυχία, ο άνθρωπος πρέπει να επιστρέψει σε μία παραδείσιας τάξεως αθωότητα, στην ιμερική παιδικότητα της ψυχής.»²²⁵

Στόχος του μυθιστορήματος μοιάζει να είναι οι αναγνώστες να εμπλακούν στην μυθοπλασία του, σε μια διεργασία προσωπικής απελευθέρωσης. Εξάλλου, το προνόμιο της ελευθερίας ήταν που επιδίωξε ο Εμπειρικός να κατοχυρώσει τόσο για τους αναγνώστες, όσο και για τους ήρωες του και, εντέλει, για τον ίδιο, καθώς τόλμησε να εκφραστεί με τρόπο που θίγει την επικρατούσα λογοτεχνική ηθική.

Το υπερωκεάνειο εκφράζει συνολικά τον πανδέγμονα έρωτα και παρά το σημείωμα που γράφει ότι «ένεκα μεγέθους υμετέρου πλοίου αδύνατον ελλιμενισθήτε εις οιονδήποτε ντόκ. Στοπ»²²⁶, ο πρωταγωνιστής του έργου Ανδρέας Σπερχής (που αποτελεί περσόνα του ποιητή) διαθέτει την βεβαιότητα πως: «θα έλθη όμως μια

²²² Θ. Τζούλης, *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996, σ. 337.

²²² Δ. Αναγνωστοπούλου, «Οι “φαλλίσκες” του *Μεγάλου Ανατολικού* και η λειτουργία τους ως φαντασιωσικών αντικειμένων πόθου», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 63.

²²² Ό. π, σ.65.

²²² Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 23.

²²³ Δ. Αναγνωστοπούλου, «Οι “φαλλίσκες” του *Μεγάλου Ανατολικού* και η λειτουργία τους ως φαντασιωσικών αντικειμένων πόθου», *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006, σ. 63.

²²⁴ Ό. π, σ.65.

²²⁵ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011, σ. 23.

²²⁶ Α. Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, τ. 8^{ος}, σ.227.

ευλογημένη μέρα που θα υπάρξει!»²²⁷ - θα υπάρξει το λιμάνι εκείνο το οποίο θα το καλωσορίσει. Αυτό ακριβώς δηλώνει η εικόνα που βρίσκεται στην τελευταία σελίδα του μυθιστορήματος. Ο Μέγας Ανατολικός έχει φτάσει πια στον προορισμό του – αν και με αρκετή καθυστέρηση «μετά ¼ της ώρας, το τεράστιον υπερωκεάνειον σκάφος “Μέγας Ανατολικός” {...} επόντιζε τας άγκύρας του εν μέσω απεριγράπτου φρενίτιδος ενθουσιασμού, εις τον λιμένα της Νέας Υόρκης. -». Οι επιβάτες δεν αποβιβάζονται απλώς σε κάποιο λιμάνι, αλλά σε μια νέα, απελευθερωμένη ζωή, σύμβολο της οποίας είναι ο Νέος κόσμος, η Αμερική.²²⁸

---

²²⁷ Ο. π, σ. 228.

²²⁸ Ο. π, σ. 228.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Αγάθου Β. Μ., *Ιδεολογία και Ρητορική: Ανδρέας Εμπειρικός – Άγγελος Σικελιανός* (μεταπτυχιακή διατριβή), Ιωάννινα, Μάρτιος 2011.
- ❖ Αμπατζοπούλου Φ., «Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας», *Τα Νέα*, Νοέμβριος 1999.
- ❖ Αναγνωστοπούλου Δ., *Η ποιητική του έρωτα στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1990.
- ❖ Αναγνωστοπούλου Δ. – Τζαβάρας Θ., *Ψυχαναλυτικές αναψηλαφήσεις στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού*, Συνάψεις, Αθήνα 2006.
- ❖ Αργυρίου Αλ., *Διαδοχικές αναγνώσεις ελλήνων υπερρεαλιστών*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- ❖ Ατζινά Λ., *Η μακρά εισαγωγή της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα*, Έξαντας, Αθήνα 2004.
- ❖ Βαγενάς Ν., «Έλλειμμα νηφαλιότητας – Επίλογος στο έτος Εμπειρικού», *Το Βήμα*, Δεκέμβριος 2001.
- ❖ Βαλαωρίτης Ν., «Ο Μέγας Ανατολικός», *Διαβάζω*, τ.χ 358, Αθήνα, Δεκέμβρης 1995.
- ❖ Βάλντμπεργκ Π., *Σουρρεαλισμός*, (μτφ. Αλ. Παπαθανασοπούλου), Υποδομή, Αθήνα 1982.
- ❖ Βούρτσης Ι.Μ., *Βιβλιογραφία Ανδρέα Εμπειρικού (1935-1984)*, Εταιρεία ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου, Αθήνα 1984.

- ❖ Βουτουρήs Π., *Η συνοχή του τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρίκου*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997.
- ❖ Γιατρομανωλάκης Γ., Ανδρέας Εμπειρίκος, *Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, Κέδρος, Αθήνα 1983.
- ❖ Δημητρόπουλος Δ., «Ο μέγας... πληκτικός», *Το Βήμα*, Μάιος 1993.
- ❖ Δήτσα Μ., «Η παντάνασσα ορμή της ποιήσεως», *Πολίτης*, τ.χ 53, Αθήνα, Αύγουστος – Σεπτέμβρης 1982.
- ❖ Ελύτης Ο., *Αναφορά στον Ανδρέα Εμπειρίκο*, Ύψιλον, Αθήνα 1980.
- ❖ Ελύτης Ο., *Ανοιχτά Χαρτιά*, Ίκαρος, Αθήνα 1987.
- ❖ Εμπειρίκος Ανδρέας, *Ο Μέγας Ανατολικός* (Ανθολόγιο), (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2011.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Ο Μέγας Ανατολικός*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), τ. 1^{ος} - 8^{ος} , Άγρα, Αθήνα 1991 - 1992.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Υψικάμινος*, Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 29.
- ❖ Εμπειρίκος Ανδρέας, *Ενδοχώρα*, Άγρα, Αθήνα 1997.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Γραπτά ή Προσωπική Μυθολογία*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 1980.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Οκτάνα*, Ίκαρος, Αθήνα 2000.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Αι γενεαί πάσαι ή η σήμερον ως αύριον και ως χθες*, Άγρα, Αθήνα 1999.
- ❖ Εμπειρίκος Α., *Τα χαϊμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*,

(επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2012.

- ❖ Εμπειρικός Α., *Αργώ ή πλους αεροστάτου*, Ύψιλον/ βιβλία, Αθήνα 1980.
- ❖ Εμπειρικός Α., *Ζεμφύρα ή το μυστικόν της Πασιφάης*,
- ❖ (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2009.
- ❖ Εμπειρικός Α., *Νικόλαος Εγγονόπουλος ή το θαύμα του Ελμπασάν και του Βοσπόρου και διάλεξη για τον Νίκο Εγγονόπουλο*, Άγρα, Αθήνα 1999.
- ❖ Εμπειρικός Α., *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα* (επιμ. Γ. Κούριας), Άγρα, Αθήνα 2001.
- ❖ Εμπειρικός Α., *Ταξίδι στη Ρωσία*, (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), Άγρα, Αθήνα 2001.
- ❖ Εμπειρικός Α., (επιμ. Γ. Γιατρομανωλάκης), *Περί Σουρρεαλισμού, η διάλεξη του 1935*, Άγρα, Αθήνα 2009
- ❖ Εμπειρικός Λεωνίδας (απομαγνητοφώνηση), «Αποσπάσματα των δύο συζητήσεων του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004.
- ❖ Θεοτοκάς Γ., «Γνώθι σ' αυτόν», *Νέα Εστία*, τ.χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956.
- ❖ Καλλιτεράκη Ε., «Λογοτεχνία και ψυχανάλυση», *Διάλογοι για την ψυχανάλυση*, ελληνική εταιρεία ψυχαναλυτικής ψυχοθεραπείας, εκδ. Medical graphics, Αθήνα, Δεκέμβριος 2009.
- ❖ Καψάλης Δ., «Ο Μέγας Ανατολικός», *Λόγου χάριν*, τ.χ 3, Αθήνα 1992.

- ❖ Κοκόλης Ξ. Α., «Ο Μέγας Βαρετός», *Εντευκτήριο*, τ.χ 14, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1991.
- ❖ Κουρέτας Δ., *Αι ψυχώσεις εις την λογοτεχνίαν*, Τύποις – Ιωαν.&Αριστ. Παπανικολάου, Αθήναι 1930.
- ❖ Κουρέτας Δ., *Ψυχανάλυσις - Ψυχιατρική – Νευρολογία*, εκδ. Γρηγορίου Κ. Παρισιάνου, Αθήναι 1975.
- ❖ Λοϊζίδη Ν., *Ο υπερρεαλισμός στη νεοελληνική τέχνη. Η περίπτωση του Νίκου Εγγονόπουλου*, Νεφέλη, Αθήνα 1984.
- ❖ Μιχαήλ Σ., *Πλους και κατάπλους του Μεγάλου Ανατολικού*, Άγρα, Αθήνα 1995.
- ❖ Μπάρτ Ρ., *Ο σκοτεινός θάλαμος*, (μτφ. Γ. Κρητικός), Κέδρος - Ράππα, Αθήνα 1983.
- ❖ Μπρετόν Α., *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, (επιμ. Ε. Μοσχονά), Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1983.
- ❖ Παπαγεωργίου – Βενετάς Αλ., «Αναμνήσεις από τον ψυχαναλυτή Ανδρέα Εμπειρικό», *Η Λέξη*, τ.χ 101 - 103, Αθήνα, Γενάρης – Ιούνιος 1991.
- ❖ Παπαδάτος Γ., «Ο μύθος του Οιδίποδα: θεατρικός μύθος ή ψυχαναλυτική αλήθεια;», *Διαβάζω*, Νο 350, Αθήνα, Μάρτιος 1995.
- ❖ Πλάκας Δ., «Όταν λείπει η λογοτεχνική δημιουργία», *Το βήμα*, Ιανουάριος 1991.
- ❖ Πυλαρινός Θ., «Ανδρέα Εμπειρικού, ο Μέγας Ανατολικός», *Πόρφυρας*, τ. ΚΑ, Φυλλάδιο 101, Κέρκυρα, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2001.

- ❖ Ράιχ Β., *Το ξεπέρασμα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος*, (μτφ. Τσαμπουράκης Γιώργος), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985.
- ❖ Ριβέλλης Πλ., *Κείμενα για τη φωτογραφία*, Φωτοχώρος, Αθήνα 2000.
- ❖ Ρυφιέ Ζακ, *Η σεξουαλικότητα και ο θάνατος*, (μτφ: Μπ. Γεωργούλας), Ράππα, Αθήνα 1987.
- ❖ Σαββίδης Γ. Π., «Η αυτοϋπονόμευση της πορνογραφίας », *Τα Νέα*, Ιανουάριος 1991.
- ❖ Σαμουήλ Αλ., «Ο πιστός φρουδιστής», *Το Βήμα*, Δεκέμβριος 2001.
- ❖ Σιαφλέκης Ζ. Ι., *Από τη νύχτα των αστραπών στο ποίημα γεγονός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1989.
- ❖ Σιγάλας Ν., «Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του Μπρετόν, του Φρόντ και του Χέγκελ», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.χ 84, Αθήνα, Απρίλιος 2004.
- ❖ Σιγάλας Ν., *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού*, Άγρα, Αθήνα 2012.
- ❖ Σκαρπαλέζου Α., «Μάχομαι δια την απελευθέρωσιν του έρωτα», *Ηριδανός*, τ.χ 4, Αθήνα, Φλεβάρης – Μάρτης 1976.
- ❖ Σούλαμιτ Φάϊερστόν, *Η διαλεκτική του σεξ*, (μτφ: Γ. Κ. Χατζόπουλος), εκδ. Ράππα, Αθήνα 1973.
- ❖ Στάμου Εύα, *Η επέλαση της ροζ λογοτεχνίας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2014.
- ❖ Τζούλης Θ., *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Οδυσσέας, Αθήνα 1996.
- ❖ Τριβιζάς Σ., *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο*, Καστανιώτη, Αθήνα 1996.

- ❖ Φουκώ Μ., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1, Ράππα, Αθήνα 1978.
- ❖ Φουκώ Μ., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 2, Ράππα, Αθήνα 1978.
- ❖ Φρόντ Σίγκμουντ, *Σεξουαλική Ζωή* (μτφ. Μ. Λίλλης), εκδ. Μαρή, Αθήνα 1949.
- ❖ Freud S., «Ο ποιητής και οι φαντασιώσεις», *Νέα Εστία*, τ.χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956.
- ❖ Φρόντ Σ., *Η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου*, εκδ. Ν. Α. Δαμιανού, Αθήνα 1961.
- ❖ Φρόντ Σ., *Ψυχολογία της ερωτικής ζωής*, (μτφ. Γ. Βαμβαλή), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974.
- ❖ Freud S., *Βασικές αρχές της ψυχανάλυσης*, (μτφ. Τ. Κοσμά), εκδ. Μ. Αβραάμ, Αθήνα 1980.
- ❖ Freud S., «Ο δημιουργικός συγγραφέας και η ονειροπόληση», (απόδοση: Στέλλα Μακρή), *Το Δέντρο*, τ.χ 27, τ. 6^{ος}, Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 1982.
- ❖ Φρόντ Σ., *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*, (μτφ. Λ. Αναγνώστου), Επίκουρος, Αθήνα 1991.
- ❖ Φρόντ Σ., *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φειχισμός*, (μτφ. Λ. Αναγνώστου), εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1991.
- ❖ Φρόντ Σ., *Ψυχανάλυση και Λογοτεχνία*, Επίκουρος, Αθήνα 1994.
- ❖ Freud S., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1994.

- ❖ Freud S., *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, (μτφ: Λ. Αναγνώστου), Επίκουρος, Αθήνα 1996.
- ❖ Freud S., *Το ζήτημα της ανάλυσης από μη γιατρούς*, (μτφ. Έμη Βαϊκούση), Πλέθρον, Αθήνα 2008.
- ❖ Freud S., *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, (μτφ. Β. Πατσογιάννης), Πλέθρον, Αθήνα 2014.
- ❖ Freud S., *Πέντε διαλέξεις για την ψυχανάλυση*, Αβραάμ, Αθήνα χ.χ.
- ❖ Χάρης Π., «Ο νέος άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τ.χ 694, τ. 59^{ος}, Αθήνα, Ιούνιος 1956.
- ❖ Χαρτουλάρη Μ., «Ο Μέγας Ερωτηματικός», *Τα Νέα*, Ιανουάριος 1991.
- ❖ Ώντεν Γ.Χ., *Ο ποιητής και η πολιτεία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2012.
-
- ❖ *Ψυχανάλυση και ελληνική κουλτούρα*, Συλλογικός τόμος, (μτφ. Μίλτος Φραγκόπουλος), Ράππα, Αθήνα 1983.
- ❖ *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, Συλλογικός τόμος, (επιμ. Θ. Τζαβάρας), Εταιρεία σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 1984.
- ❖ *Ψυχαναλυτικά κείμενα*, Συλλογικός τόμος, Νεφέλη, Αθήνα 1990.
-

- ❖ Bigsby C. W. E., *Νταντά και Σουρρεαλισμός*, (μτφ: Ε. Μοσχονά), Ερμής, Αθήνα 1972.
- ❖ Hesse Hermann, «Καλλιτέχνες και ψυχανάλυση», *Το Δέντρο*, τ.χ 27, τ. 6^{ος}, Αθήνα, Απρίλιος – Μάιος 1982.
- ❖ Laplanche J. – Pontalis B., *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, (μτφ: Β. Καψαμπέλης), Κέδρος, Αθήνα 1986.
- ❖ Muldworff B., «Πορνογραφία ή ο ερωτισμός της απόγνωσης», (μτφ. Εύα Καλπουριτζή), *Ο Πολίτης*, τ.χ 1, Αθήνα, Μάης 1976.
- ❖ Nadeau M., *Ιστορία του Σουρρεαλισμού*, (μτφ: Αλ. Παπαθανασοπούλου), Φόρμα, Αθήνα 1978.
- ❖ Sontag S., *Περί φωτογραφίας*, (μτφ. Η. Π Παπαϊωάννου), εκδόσεις του περιοδικού ΦΩΤΟΓράφος, Αθήνα 1993.
- ❖ Vitti M., *Η γενιά του τριάντα, ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 1977.

ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ

- ❖ *Διαβάζω*, τ.χ 421, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2001.
- ❖ *Ουτοπία*, τ.χ 49, Αθήνα, Μάρτιος – Απρίλιος 2002.
- ❖ *Νέα Εστία*, τ.χ 1744, Αθήνα, Απρίλιος 2002.
- ❖ *Χάρτης*, τ.χ 17 – 18, Αθήνα, Νοέμβριος 1985.
- ❖ *Αντί*, τ.χ 731, Αθήνα, Φεβρουάριος 2001.
-
- ❖ *Τα Νέα*, (ένθετο: *Πρόσωπα 21^{ος} αιώνας*), Μάιος 2000.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:

- ❖ <https://www.youtube.com/watch?v=ztN4Q20HFS4>
- ❖ <http://tvxs.gr/news/paideia/oloi-i-alitheia-gia-ton-andrea-empeiriko>.
- ❖ https://www.youtube.com/watch?v=_gNHxGB01wU.